

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΠΕΤΡΟΥΛΑΣ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ
(Α.Μ.: 1012201803004)

**ΘΕΜΑ: «Η Απριλιανή Δικτατορία (1967-1974): Πολιτικές και Κοινωνικές
εκφάνσεις της»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	2
Εισαγωγή	3
Α΄ Κεφάλαιο	
Η πορεία προς τη δικτατορία	6
Β΄ Κεφάλαιο	
Ο καθοριστικός ρόλος του Απριλιανού πραξικοπήματος 1967.....	11
Γ΄ Κεφάλαιο	
Η ιδεολογία του καθεστώτος ως μέσο επιβολής.....	22
Δ΄ Κεφάλαιο	
Οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές	28
4.1. Η οικονομική πολιτική του δικτατορικού καθεστώτος.....	28
4.2. Το δικτατορικό καθεστώς ως κοινωνικό φαινόμενο-Λογοκρισία και Μηχανισμοί Ελέγχου	33
4.3. Επιβολή λογοκρισίας στον χώρο των τεχνών	35
Ε΄ Κεφάλαιο	
Αντιδικτατορικές οργανώσεις.....	45
ΣΤ΄ Κεφάλαιο	
Η κατάρρευση της δικτατορίας και η Τουρκική εισβολή στην Κύπρο 1974.....	52
Επίλογος	60
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	62
Παράρτημα	68
Περίληψη	86

Πρόλογος

Η παρούσα διατριβή μεταπτυχιακής ειδίκευσης εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Η εν λόγω εργασία πραγματεύεται τη δράση των Συνταγματαρχών κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας (1967-1974) σε σχέση με την κοινωνία και το ελληνικό κράτος, κατά την περίοδο διακυβέρνησής τους. Αποτελεί μια σύντομη των όσων έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του στρατιωτικού καθεστώτος και της δράσης του, σε όλους τους τομείς της ελληνικού γίνεσθαι. Η προτροπή του επιβλέποντος καθηγητή κ. Θανάση Χρήστου από κοινού με τη σημαντική πολιτική και ιστορική ενότητα της Σύγχρονης Ιστορίας, της Χούντας των Συνταγματαρχών, που μελετάται παρακάτω, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα ο οποίος με οδήγησε στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Στα κεφάλαια που παρατίθενται πραγματοποιείται εκτενής αναφορά στη δράση των πραξικοπηματιών κατά την επταετία, τόσο απέναντι στην ελληνική κοινωνία, όσο και στην ανάμιξή τους στα εξωτερικά πολιτικά ζητήματα. Τέλος, δίνεται έμφαση στην παρακρατική τους δράση, πριν το 1967, αλλά και στους τρόπους αντίδρασης του ελληνικού λαού κατά την επταετία.

Στο σημείο αυτό επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά τον επόπτη καθηγητή της διπλωματικής μου εργασίας τον καθηγητή κ. Θανάση Χρήστου, ο οποίος με ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου υπέδειξε ένα ιδιαίτερος σημαντικό θέμα και με τη δική του συμβολή, εποπτεία και καθοδήγηση κατόρθωσα να το φέρω σε πέρας.

Εισαγωγή

Σκοπός της διπλωματικής αυτής εργασίας είναι να μελετηθεί και να αναλυθεί η παραγμένη περίοδος της απριλιανής δικτατορίας στην Ελλάδα και η δράση όσων πρωτοστάτησαν τόσο κατά τη συνταγματική εκτροπή του 1967 όσο και εκείνων που συνετέλεσαν στην άνοδο του καθεστώτος της δικτατορίας μέχρι και την τελική του πτώση το 1974.

Στο **πρώτο κεφάλαιο** πραγματοποιείται αναφορά στο ιστορικό υπόβαθρο της περιόδου πριν από την επιβολή της δικτατορίας του 1967 και πώς αποτέλεσε τον προθάλαμο για την πορεία προς την κατάλυση της δημοκρατίας. Πράγματι η δεκαετία του 1960 αποτελεί ιστορικά και πολιτικά μία περίοδο μείζονος σημασίας, η οποία διέγειρε το ερευνητικό ενδιαφέρον αρκετών μελετητών της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Είναι γεγονός πως μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1960, το ενδιαφέρον στο πολιτικό προσκήνιο είχε μονοπωλήσει ο Γεώργιος Παπανδρέου, με έντονες πολιτικές στιγμές όπως, ο ανένδοτος αγώνας του 1961, οι νικηφόρες εκλογές του 1963 και 1964 και με αποκορύφωμα τα Ιουλιανά και τις κυβερνήσεις αποστασίας το καλοκαίρι του 1965. Ειδικά όμως, τα γεγονότα του 1965 και σε συνδυασμό με μία πολιτική προσωπικότητα με έντονη ριζοσπαστική και αριστερή ιδεολογία που ξεκίνησε να αναδεικνύεται την εποχή εκείνη (Ανδρέας Παπανδρέου), παρακίνησαν μια μερίδα Συνταγματαρχών να επιβάλλουν στρατιωτικό πραξικόπημα τα ξημερώματα της 21ης Απριλίου 1967, το οποίο έμεινε στην Ιστορία αλλά και στη συνείδηση των Ελλήνων με τον όρο «*Χούντα*».

Το επονομαζόμενο και στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967 ήταν εν πολλοίς απόρροια των εμφύλιων συγκρούσεων της περιόδου 1946-1949, ενώ σύμφωνα με άλλη ερμηνεία αποτελούσε τμήμα ενός ψυχροπολεμικού επεισοδίου μεταξύ των Η. Π. Α. και της Σοβιετικής Ένωσης. Σε κάθε περίπτωση ως ιστορική περίοδος η δικτατορία των συνταγματαρχών συνιστά ιδιαίτερο κεφάλαιο της ελληνικής ιστορίας το οποίο έχει απασχολήσει αρκετά την επιστημονική κοινότητα διεθνώς.

Στο **δεύτερο και στο τρίτο κεφάλαιο** της εργασίας πρόκειται να διερευνηθούν λεπτομερειακά τόσο ο καθοριστικός για το ελληνικό πολιτικό γίγνεσθαι ρόλος του απριλιανού πραξικοπήματος όσο και η ιδεολογία στην οποία βασίστηκε και εξελίχθηκε πολιτικά κατά την περίοδο της επταετίας. Βασικό μέλημα των συντελεστών της δικτατορίας ήταν να εξαλείψουν κάθε κομμουνιστικό στοιχείο, μέσω των συλλήψεων των αντιφρονούντων ή ακόμα και της εξορίας τους, ενώ

χαρακτηριστικό της περιόδου ήταν η πάσης φύσεως επιβολή, βία και λογοκρισία προς κάθε κατεύθυνση. Ωστόσο, όταν πλέον το δικτατορικό καθεστώς όδευε εμφανώς προς τη διάλυση του οι συνταγματάρχες επιχείρησαν να το καταστήσουν πιο φιλελεύθερο κυρίως μέσω της διενέργειας δημοψηφισμάτων ή ακόμα και με την επάνοδο ορισμένων πολιτικών αρχηγών στην πολιτική σκηνή. Επιπλέον, θα πραγματοποιηθεί αναφορά στους πρωταγωνιστές του δικτατορικού πραξικοπήματος στη μερίδα δηλαδή των αξιωματικών του στρατού οι οποίοι στις 21 Απριλίου του 1967 και ενώ πρωτίστως είχαν προκηρυχθεί εκλογές, μια ομάδα από αυτούς (Στυλιανός Παττακός, Γεώργιος Παπαδόπουλος, Νικόλαος Μακαρέζος) κατόρθωσαν να καταλάβουν την εξουσία μέσω πραξικοπήματος. Σε πρώτη φάση αφού είχαν εξασφαλίσει 100 περίπου τεθωρακισμένα στην Αθήνα, οι πραξικοπηματίες κατέλαβαν το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας και εν συνεχεία έθεσαν σε ισχύ το νατοϊκό σχέδιο έκτακτης ανάγκης Προμηθεύς ώστε να κινητοποιηθούν όλες οι στρατιωτικές μονάδες της Αττικής προκειμένου να κατασταλεί οποιαδήποτε κομμουνιστική εξέγερση. Το σχέδιο Προμηθεύς εφαρμόστηκε σε ολόκληρη τη χώρα ενώ οι απόπειρες ανατροπής του πραξικοπήματος τόσο από την πλευρά του Γεωργίου Ράλλη όσο και του βασιλιά Κωνσταντίνου (αντικίνημα) απέτυχαν.

Το **τέταρτο κεφάλαιο** εστιάζει στις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές όπως αυτές επήλθαν ύστερα από την επιβολή της δικτατορίας. Το καθεστώς βασίστηκε στους ήδη θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και επένδυσε κυρίως σε τομείς όπως ο τουρισμός και οι επενδύσεις, καθώς και σε υδροηλεκτρικά έργα, κατασκευές δρόμων.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο** εξετάζεται η δράση των αντιδικτατορικών οργανώσεων και κινημάτων. Ολόκληρη η αριστερή πτέρυγα του ελληνικού πολιτικού φάσματος, συμπεριλαμβανομένου του εδώ και καιρό εκτός νόμου Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, αντιτάχθηκε στη χούντα από την αρχή. Πολλές νέες μαχητικές ομάδες σχηματίστηκαν το 1968, τόσο στην εξορία όσο και στην Ελλάδα, για να προωθήσουν τη δημοκρατική κυριαρχία. Μεταξύ αυτών ήταν το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα, η Δημοκρατική Άμυνα και η Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση. Η πρώτη ένοπλη δράση κατά της χούντας ήταν η αποτυχημένη προσπάθεια του Αλέξανδρου Παναγούλη να δολοφονήσει τον Γιώργο Παπαδόπουλο, στις 13 Αυγούστου 1968.

Στο **έκτο και τελευταίο κεφάλαιο** μελετάται αφενός η πτώση του καθεστώτος της δικτατορίας και αφετέρου το μείζον ιστορικό ζήτημα της τουρκικής

εισβολής στην Κύπρο το 1974. Στις 15 Ιουλίου του 1974 ένα πραξικόπημα στο νησί της Κύπρου ανέτρεψε τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο Γ', τον Κύπριο Πρόεδρο. Η Τουρκία απάντησε σε αυτό εισβάλλοντας στην Κύπρο και καταλαμβάνοντας το βόρειο τμήμα του νησιού, μετά από σκληρές μάχες με τις κυπριακές και ελληνικές δυνάμεις της ΕΛΔΥΚ (Ελληνική Δύναμη Κύπρου). Ενώ η φυσική κατάρρευση της χούντας ως κυβέρνησης προκλήθηκε αμέσως από την καταστροφή της Κύπρου, η ιδεολογική της κατάρρευση είχε ήδη πυροδοτηθεί από την εξέγερση του Πολυτεχνείου Αθηνών το 1973. Η εξέγερση στο Πολυτεχνείο ήταν το γεγονός που δυσφήμησε περισσότερο τη στρατιωτική κυβέρνηση και λειτούργησε ως βασικός καταλύτης για την τελική κατάρρευσή της, αποκαλύπτοντας τις εσωτερικές αντιφάσεις και πιέσεις του καθεστώτος, καταστρέφοντας έτσι τον μύθο της πολιτικής συνοχής της χούντας και, ως εκ τούτου, βλάπτοντας ανεπανόρθωτα την πολιτική αξιοπιστία της Εθνοσωτηρίου Επαναστάσεως και του μηνύματός της. Το καθεστώς της 21ης Απριλίου παραμένει άκρως αμφιλεγόμενο μέχρι σήμερα, με τους περισσότερους Έλληνες να έχουν πολύ ισχυρές και πολωμένες απόψεις σχετικά με αυτό.

Α' Κεφάλαιο

Η πορεία προς τη δικτατορία

Το πραξικόπημα του 1967 και τα επόμενα επτά χρόνια στρατιωτικής διακυβέρνησης ήταν το αποκορύφωμα 30 χρόνων εθνικού διχασμού μεταξύ των δυνάμεων της αριστεράς και της δεξιάς, που μπορεί να εντοπιστεί στην εποχή της αντίστασης κατά της κατοχής της Ελλάδας από τον Άξονα κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά την απελευθέρωση το 1944, η Ελλάδα βυθίστηκε σε έναν εμφύλιο πόλεμο, μεταξύ των κομμουνιστικών δυνάμεων και εκείνων που ήταν πιστοί στη νέα κυβέρνηση της εξόριστης κυβέρνησης¹.

Το 1944 ο Βρετανός πρωθυπουργός Winston Churchill αποφάσισε να σταματήσει τη σοβιετική καταπάτηση στα Βαλκάνια και διέταξε τις βρετανικές δυνάμεις να επέμβουν στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο στον απόηχο της υποχώρησης του γερμανικού στρατού². Αυτή επρόκειτο να είναι μια μακρά και ανοιχτή δέσμευση. Οι Ηνωμένες Πολιτείες παρενέβησαν για να βοηθήσουν την ελληνική κυβέρνηση ενάντια στις κομμουνιστικές δυνάμεις το 1947.

Το 1947, οι Ηνωμένες Πολιτείες διατύπωσαν το Δόγμα Τρούμαν και ξεκίνησαν να υποστηρίζουν ενεργά μια σειρά από αυταρχικές κυβερνήσεις στην Ελλάδα, την Τουρκία και το Ιράν, προκειμένου να διασφαλίσουν ότι αυτά τα κράτη δεν θα περιέλθουν στη σφαίρα επιρροής των Σοβιετικών³. Το 1945, αξιωματικοί βετεράνοι των συνεργαζόμενων Ταγμάτων Ασφαλείας είχαν οργανωθεί σε μια μυστική εταιρεία γνωστή ως ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών-Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών). Από το 1947 και μετά, ο Ιερός Δεσμός επιχορηγήθηκε στο ποσό του 1.000.000 δολαρίων ετησίως από την Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (CIA) ως μία από τις κύριες «δημοκρατικές» δυνάμεις της Ελλάδας. Αρκετοί από τους μελλοντικούς ηγέτες της χούντας, όπως ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, ήταν μέλη του ΙΔΕΑ. Με αμερικανική και βρετανική βοήθεια, ο εμφύλιος πόλεμος έληξε με τη στρατιωτική ήττα των κομμουνιστών το 1949. Το

¹ R. Clogg, "The Greek Government-in-Exile 1941-4", *The International History Review* 1 (3), (1979), σ. 376-398.

² Βλ. Ιδίως για τα Δεκεμβριανά (3 Δεκεμβρίου 1944-11 Ιανουαρίου 1945) J. O. Iatrides, *Revolt in Athens: The Greek Communist "Second Round," 1944-1945*, Princeton 2015.

³ C. L. Sulzberger, «Greece under the Colonels», *Foreign Affairs* 48 (1970), σ. 311.

ΚΚΕ και οι βοηθητικές του οργανώσεις τέθηκαν εκτός νόμου⁴ και πολλοί κομμουνιστές είτε εγκατέλειψαν τη χώρα είτε αντιμετώπισαν καταδίωξη. Η CIA και ο ελληνικός στρατός άρχισαν να συνεργάζονται στενά, ειδικά μετά την ένταξη της Ελλάδας στον Οργανισμό Βορειοατλαντικής Συνθήκης (NATO) το 1952. Αυτό περιελάμβανε αξιόλογους αξιωματικούς της CIA όπως ο Gust Avrakotos και ο Clair George. Σημειωτέον ότι ο Αβράκωτος διατηρούσε στενή σχέση με τους συνταγματάρχες που θα συμμετείχαν στο μεταγενέστερο πραξικόπημα.

Το 1952, ο ΙΔΕΑ εξέδωσε ένα μανιφέστο που υποστήριζε ότι η δικτατορία ήταν η μόνη δυνατή λύση στα προβλήματα της Ελλάδας, την οποία ο Έλληνας μελετητής Χρήστος Κασιμέρης⁵ χαρακτήρισε «εκπληκτική». Ο Κασιμέρης υποστήριξε ότι από τη στιγμή που ο Παπαδόπουλος έπαιξε μεγάλο ρόλο στη συγγραφή του μανιφέστου του 1952, ήταν η «προσωπική του φιλοδοξία» και όχι ένας αντικειμενικός φόβος των Ελλήνων κομμουνιστών που τον οδήγησε μπροστά, διότι σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να οδηγηθεί η Ελλάδα ως στο χείλος του γκρεμού μέσω μιας κομμουνιστικής κατάληψης το 1952.

Η Ελλάδα ήταν ένας ζωτικός κρίκος στο αμυντικό τόξο του NATO που εκτεινόταν από τα ανατολικά σύνορα του Ιράν μέχρι το βορειότερο σημείο της Νορβηγίας. Ειδικά η Ελλάδα είχε θεωρηθεί ότι βρισκόταν σε άμεσο κίνδυνο δεδομένου ότι είχε βιώσει μια κομμουνιστική εξέγερση. Ειδικότερα, η νεοϊδρυθείσα Ελληνική Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΕΥΠ) και οι Εταιρείες Ορεινής Επιδρομής (ΛΟΚ) διατηρούσαν πολύ στενή επαφή με τους Αμερικανούς ομολόγους τους. Εκτός από την προετοιμασία για μια σοβιετική εισβολή, συμφώνησαν να

⁴ Ο αναγκαστικός αυτός νόμος (509/1947) εκδόθηκε με το πρόσχημα της αναγγελίας της «Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης» από το ΚΚΕ και το ΔΣΕ στις 24 Δεκεμβρίου 1947. Ο νόμος αυτός είχε δύο βασικούς άξονες. Αφενός να θέσει εκτός νόμου το ΚΚΕ και οποιαδήποτε άλλη πολιτική οργάνωση συνεργάζονταν μαζί του και αφετέρου να τιμωρήσει αυστηρότατα τις κομμουνιστικές ενέργειες.

Μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα είναι τα ακόλουθα:

«Τὸ Κομμουνιστικὸν Κόμμα Ἑλλάδος, τὸ Ἐθνικὸν Ἀπελευθερωτικὸν Μέτωπον (ΕΑΜ) καὶ ἡ Ἐθνικὴ Ἀλληλεγγύη προπαρασκευάσαντα καὶ ἐνεργοῦντα τὴν κατὰ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Χώρας προδοτικὴν ἀνταρσίαν διαλύονται.»

«Ὅστις ἐπιδιώκει τὴν ἐφαρμογὴν ἰδεῶν ἐχουσῶν ὡς ἔκδηλον σκοπὸν τὴν διὰ βιαίων μέσων ἀνατροπὴν τοῦ Πολιτεύματος, τοῦ κρατούντος κοινωνικοῦ συστήματος ἢ τὴν ἀπόσπασιν μέρους ἐκ τοῦ ὅλου τῆς ἐπικρατείας, ἢ ἐνεργεῖ ὑπὲρ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν προσηλυτισμὸν τιμωρεῖται ἐὰν μὲν εἶναι ἀρχηγὸς ἢ ὀδηγὸς διὰ τῆς ποινῆς τῶν προσκαίρων δεσμῶν, εἰς ἰδίως δὲ βαρείας περιπτώσεις διὰ τῆς ποινῆς τῶν ἰσοβίων δεσμῶν ἢ τοῦ θανάτου, ἐὰν δὲ εἶναι ἀπλοῦς συστασιώτης διὰ ποινῆς φυλακίσεως, εἰς ἰδίως δὲ βαρείας περιπτώσεις διὰ τῆς ποινῆς τῆς εἰρκτῆς ἢ τῶν προσκαίρων δεσμῶν.»

«Ἀπαγορεύονται αἱ ἐν ὑπαίθρῳ εἶτε ἐν κλειστῶ χώρῳ συναθροίσεις προσώπων ἐπιδιωκόντων τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἐν ἄρθρῳ 2 ἰδεῶν.» Βλ. ειδικά Ν. Κ. Αλιβιζάτος, *Οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ σε κρίση, 1922-1974. Ὅψεις τῆς ἐλληνικῆς ἐμπειρίας*, Αθήνα 1983, σ. 511-523.

⁵ C. Kassimeris, *Greece and the American Embrace: Greek Foreign Policy Towards Turkey, the US and the Western Alliance*, Λονδίνο 2009, σ.75.

προφυλαχθούν από ένα αριστερό πραξικόπημα⁶. Ειδικότερα, οι ΛΟΚ ενσωματώθηκαν στο ευρωπαϊκό δίκτυο παραμονής. Αν και υπήρξαν επίμονες φήμες για ενεργή υποστήριξη του πραξικοπήματος από την κυβέρνηση των ΗΠΑ, δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποστηρίζουν τέτοιους ισχυρισμούς. Ο χρόνος του πραξικοπήματος προφανώς αιφνιδίασε τη CIA, ωστόσο, οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής υποστήριξαν σε κάθε περίπτωση τη στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα.

Μετά από πολλά χρόνια συντηρητικής διακυβέρνησης, η εκλογή του Γεωργίου Παπανδρέου της Ένωσης Κέντρου ως πρωθυπουργού ήταν ένδειξη αλλαγής. Σε μια προσπάθεια να αποκτήσει περισσότερο έλεγχο στην κυβέρνηση της χώρας από ότι του επέτρεπαν οι περιορισμένες συνταγματικές εξουσίες του, ο νεαρός και άπειρος βασιλιάς Κωνσταντίνος Β' συγκρούστηκε⁷ με φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές. Τον Ιούλιο του 1964, ο Παπανδρέου ανακοίνωσε την πρόθεσή του να απολύσει εκείνους τους αξιωματικούς που ανήκαν στην ΙΔΕΑ, τους οποίους ο βασιλιάς δεν ήθελε να απολυθούν, ισχυριζόμενος ότι ήταν βασιλικό του προνόμιο να προστατεύει τους αξιωματικούς της ΙΔΕΑ, κάτι που με τη σειρά του οδήγησε σε μαζικές διαδηλώσεις στην Αθήνα, όπου είχε δημοκρατική γεύση. Ο βασιλιάς καθαίρεσε τον Παπανδρέου το 1965, προκαλώντας μια συνταγματική κρίση γνωστή ως την «αποστασία του 1965».

Στο παρασκήνιο της αποστασίας του 1965 βρίσκεται η υπόθεση «ΑΣΠΙΔΑ» (Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα Ιδανικά Δημοκρατία Αξιοκρατία»). Ήταν ουσιαστικά μια ομάδα σχετικά κατώτερων αξιωματικών του στρατού (λοχαγοί ή ταγματάρχες) με επίκεντρο τον καπετάν Αριστείδη Μπουλούκο. Γενικά, ήταν κεντρώοι που φαινόταν να τρέφουν ελάχιστη συμπάθεια για τους κομμουνιστές. Σκοπός της μυστικής οργάνωσης ήταν προφανώς να αντιταχθεί στην πραγματική ή θεωρούμενη δεξιά κυριαρχία του ελληνικού στρατού μέσω της μυστικής οργάνωσης ΙΔΕΑ, η οποία θεωρήθηκε ότι είναι ακόμη ενεργή και για να βοηθήσει τα μέλη της να

⁶ D. Ganser, *NATO's Secret Armies: Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*, Λονδίνο 2005, σ. 216.

⁷ Είναι άξιο αναφοράς και το γεγονός ότι στο πλαίσιο των συγκρούσεων αυτών οι οποίες συντάραξαν το πολιτικό γίγνεσθαι της δεκαετίας του 1960, εντοπίζονταν και οικονομικές προεκτάσεις. Πιο συγκεκριμένα από τη στιγμή κατά την οποία η Ένωση Κέντρου ανέλαβε την εξουσία, ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε αναθέσει στον επενδυτή Tom Pappas την αναθεώρηση των συμβάσεων σχετικά με τα διωλιστήρια της ESSO. Εν τέλει το 1964 η Ένωση Κέντρου υποχρέωσε τον Pappas σε νέα συμφωνία με την ESSO έχοντας πρωτίστως ακυρώσει τα πιο πολλά από τα μονοπώλιά της. Πράγματι, τόσο η αμερικανική CIA όσο και ESSO φαίνεται ότι υπονόμειαν την κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου. Ουσιαστικά ο Tom Pappas υπήρξε εκείνος ο συνδετικός κρίκος ,έσω του οποίου εξαγοράστηκαν οι βουλευτές που αποστάτησαν από την Ένωση Κέντρου. Βλ. ειδικά Μ. Δρουσιώτης, *1974, Το άγνωστο παρασκήνιο της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο*, Λευκωσία 2002, σ. 14-18.

αποκτήσουν ευνοϊκές αναρτήσεις (εξ ου και η αναφορά στην «αξιοκρατία» στο ακρωνύμιο, καθώς υπήρχε η αντίληψη ότι οι αναρτήσεις και οι προαγωγές επιλογής πήγαιναν σε υποστηρικτές της ΙΔΕΑ ανεξάρτητα από τα πλεονεκτήματα). Το υποτιθέμενο σκάνδαλο, το οποίο είχε αποκαλυφθεί το 1965, δεν θα είχε σοβαρές επιπτώσεις στην πολιτική ζωή της Ελλάδας αν δεν υπήρχε ο ισχυρισμός περί ένταξης στην ομάδα από τον Ανδρέα Παπανδρέου, γιο του πρωθυπουργού και εξέχουσα προσωπικότητα της κεντροαριστεράς. Η κατηγορία αυτή δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από τον Ανδρέα, ο οποίος αργότερα θα γινόταν ο ίδιος πρωθυπουργός. Σχετικά με την οργάνωσή της υποτίθεται ότι η «ΑΣΠΙΔΑ» είχε στις τάξεις της 40-50 μέλη, μεσαίων και χαμηλών βαθμών οι περισσότεροι. Αρχικά την προσοχή τράβηξε ο λοχαγός Άρις Μπουλούκος, που κατηγορήθηκε ότι στρατολογούσε νέα μέλη. Η υπόθεση, ωστόσο, έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις, όταν δεξιές εφημερίδες (αλλά και η κεντρικά «Ελευθερία» του Πάνου Κόκκα) προσπάθησαν να εμπλέξουν στην υπόθεση τον συνταγματάρχη Αλέξανδρο Παπατέρπο, υπαρχηγό της ΚΥΠ και φίλο του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος εκείνη την περίοδο κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες να διαλύσει το παρακράτος⁸.

Σε μια κίνηση που ερμηνεύτηκε ως ευνοϊκή για τον Παπανδρέου, ο βασιλιάς Παύλος διέλυσε αμέσως τη Βουλή και ζήτησε νέες γενικές εκλογές. Ο Παπανδρέου, ο οποίος είχε εφαρμόσει μια σειρά από λαϊκά μέτρα ως πρωθυπουργός πριν από την παραίτησή του, κέρδισε το 53% των λαϊκών ψήφων και απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία σε αυτές τις εκλογές. Υποστηρίζεται ότι, ως ανταπόδοση μιας τόσο ευνοϊκής μεταχείρισης, ο Παπανδρέου συμφώνησε να δεχτεί έναν αυξημένο ρόλο του Βασιλιά στη διοίκηση των ενόπλων δυνάμεων, που ήταν παραδοσιακά συντηρητικές και σκληρά αντικομμουνιστικές. Το αν υπήρξε ρητή συμφωνία ή μάλλον σιωπηρή συνεννόηση εξακολουθεί να αμφισβητείται, αλλά είναι αλήθεια ότι ο Παπανδρέου επέλεξε πρόσωπα που ήταν απίθανο να προσβάλουν τον Βασιλιά ως υπουργούς Άμυνας και μάλιστα επέλεξε τον αγαπημένο του Βασιλιά, τον αντιστράτηγο Ιωάννη Γεννηματά, για τη θέση-κλειδί του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Στην κυβέρνηση του το 1963, ο υπουργός Άμυνας ήταν ένας απόστρατος στρατηγός, ο οποίος ήταν επίσης υπουργός Άμυνας στην προηγούμενη (υπηρεσιακή) κυβέρνηση, η οποία επέβλεπε τις εκλογές. Στην κυβέρνηση που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του 1964, υπουργός Άμυνας ήταν ο Πέτρος Γαρουφαλιάς, πιστός φίλος του Παπανδρέου

⁸ J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, Αθήνα 2002.

και ένας από τους οικονομικούς υποστηρικτές του. Ο Γαρουφαλιάς ήταν συντηρητικός και μπορεί να ειπωθεί ότι ανήκε στη δεξιά πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου.

Αφού πραγματοποίησε πολλές απόπειρες σχηματισμού κυβερνήσεων, βασιζόμενος σε αντιφρονούντες, Ένωση Κέντρου και συντηρητικούς βουλευτές, ο Κωνσταντίνος Β' διόρισε προσωρινή κυβέρνηση υπό τον Ιωάννη Παρασκευόπουλο και προκηρύχθηκαν νέες εκλογές για τις 28 Μαΐου 1967. Έτσι, στις 29 Μαρτίου του 1967, προκλήθηκε κυβερνητική κρίση από μια δευτερεύουσα αιτία: το ζήτημα της ασυλίας του Α. Παπανδρέου παρέμενε εκκρεμές (υπόθεση Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α). Αλλά, όταν η Βουλή θα διαλυόταν, αυτομάτως ο Ανδρέας θα παρέμενε στο έλεος των δικαστικών Αρχών. Στις 3 Απριλίου, προς γενική έκπληξη, ο Π. Κανελλόπουλος σχημάτιζε κυβέρνηση της Ε.Ρ.Ε και προκήρυξε εκλογές για τις 28 Μαΐου. Η Ένωση Κέντρου και η Ε.Δ.Α είχαν δηλώσει πως θα καταψηφίσουν την κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Συνεπώς, δεν μπορούσε να επιζήσει αν εμφανιζόταν στη Βουλή. Για το λόγο αυτό, ο Π. Κανελλόπουλος τη 14η Απριλίου διέλυσε τη Βουλή. Εφόσον όμως η Ε.Ρ.Ε κατείχε τώρα την εξουσία, θα είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων. Παράδειγμα των καρπών της πρωτοβουλίας ήταν ο διπλασιασμός των αγροτικών συντάξεων, που αποφασίστηκε την 20η Απριλίου και επρόκειτο να εξαγγελθεί την 21η Απριλίου. Υπήρχαν πολλές ενδείξεις ότι η Ένωση Κέντρου του Παπανδρέου θα αναδεικνυόταν ως το μεγαλύτερο κόμμα, αλλά δεν θα μπορούσε να σχηματίσει μονοκομματική κυβέρνηση και θα εξαναγκαζόταν σε συμμαχία με την Ενωμένη Δημοκρατική Αριστερά, την οποία υποπεύονταν οι συντηρητικοί ότι ήταν πληρεξούσιος του απαγορευμένου ΚΚΕ. Αυτό το ενδεχόμενο χρησιμοποιήθηκε και ως πρόσχημα για το μετέπειτα πραξικόπημα του 1967⁹.

⁹ C. Kassimeris, *Greece and the American Embrace: Greek Foreign Policy Towards Turkey, the US and the Western Alliance*, Λονδίνο 2009, σ. 46. Βλ. όμως και Ο. Τσουνάκος, «Η περίοδος της ανασυγκρότησης (1949-1967)», στο: *Ελληνική Ιστορία* (επιμ. Μ. Σακελλαρίου, Χ. Μαλτέζου, Α. Ι. Δεσποτόπουλος), Αθήνα 2007, σ. 755. Βλ. τέλος και Γ. Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1970*, Αθήνα 1974.

Β' Κεφάλαιο

Ο καθοριστικός ρόλος του Απριλιανού πραξικοπήματος 1967

Ιστορικά το στρατιωτικό πραξικόπημα των συνταγματαρχών βασιζόταν εν πολλοίς στην ιδέα η οποία αφορούσε στην καταπολέμηση και αντιμετώπιση της κομμουνιστικής απειλής¹⁰. Πριν από τις εκλογές οι οποίες είχαν προγραμματιστεί για τις 28 Μαΐου του 1967, με προσδοκίες για μια ευρεία νίκη της Ένωσης Κέντρου, ορισμένοι συντηρητικοί πολιτικοί της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης φοβήθηκαν ότι οι πολιτικές των αριστερών Κεντρώων, συμπεριλαμβανομένου και του Ανδρέα Παπανδρέου, θα οδηγούσαν σε συνταγματική κρίση. Ένας τέτοιος πολιτικός, ο Γεώργιος Ράλλης, πρότεινε, σε περίπτωση τέτοιας «ανωμαλίας», ο Βασιλιάς να κηρύξει στρατιωτικό νόμο όπως του επέτρεπε το μοναρχικό σύνταγμα, ενώ σύμφωνα και με τον ίδιο τον Ράλλη, ο Κωνσταντίνος ήταν δεκτικός στην ιδέα.

Σύμφωνα με τον αμερικανό διπλωμάτη John Day, η Ουάσιγκτον ανησύχησε ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου θα είχε έναν πολύ ισχυρό ρόλο στην επόμενη κυβέρνηση, λόγω της μεγάλης ηλικίας του πατέρα του. Σύμφωνα με τους Robert Kylie και John Owens, Αμερικανούς διπλωμάτες που ήταν παρόντες τότε στην Αθήνα, ο Κωνσταντίνος ρώτησε τον Πρέσβη των ΗΠΑ William Phillips Talbot ποια θα ήταν η στάση των ΗΠΑ σε μια εξωκοινοβουλευτική λύση του προβλήματος. Σε αυτό η πρεσβεία απάντησε αρνητικά κατ' αρχήν – προσθέτοντας, ωστόσο, ότι «η αντίδραση των ΗΠΑ σε μια τέτοια κίνηση δεν μπορεί να καθοριστεί εκ των προτέρων, αλλά θα εξαρτηθεί από τις συνθήκες εκείνης της στιγμής». Ο Κωνσταντίνος το αρνείται και σύμφωνα με τον Talbot, ο Κωνσταντίνος συνάντησε τους στρατηγούς του στρατού, οι οποίοι του υποσχέθηκαν ότι δεν θα προβούν σε καμία ενέργεια πριν από τις επερχόμενες εκλογές. Ωστόσο, οι διακηρύξεις του Ανδρέα Παπανδρέου τους έκαναν νευρικούς και αποφάσισαν να επανεξετάσουν την απόφασή τους αφού είδαν τα αποτελέσματα των εκλογών.

Το 1966, ο Κωνσταντίνος έστειλε τον απεσταλμένο του, Δημήτριο Μπίτσιο, στο Παρίσι σε μια αποστολή να πείσει τον πρώην πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή να επιστρέψει στην Ελλάδα και να επαναλάβει τον προηγούμενο ρόλο του στην πολιτική. Σύμφωνα με (αβάσιμους) ισχυρισμούς του πρώην μονάρχη, ο Καραμανλής απάντησε στον Μπίτσιο ότι θα επέστρεφε μόνο εάν ο Βασιλιάς επέβαλε στρατιωτικό νόμο, όπως ήταν το συνταγματικό του προνόμιο. Σύμφωνα με τον

¹⁰ C. L. Sulzberger, *An Age of Mediocrity; Memoirs and Diaries, 1963–1972*, Νέα Υόρκη 1973, σ. 575.

ανταποκριτή Cyrus Leo Sulzberger¹¹ για τους New York Times, ο Καραμανλής πέταξε στη Νέα Υόρκη για να συναντηθεί με τον στρατηγό των USAF Lauris Norstad για να ασκήσει πιέσεις για ένα συντηρητικό πραξικόπημα που θα καθιστούσε τον Καραμανλή ως ηγέτη της Ελλάδας. Ο Sulzberger ισχυρίζεται ότι ο Norstad αρνήθηκε να εμπλακεί σε τέτοιες υποθέσεις. Ο απολογισμός του Sulzberger βασίζεται αποκλειστικά στον λόγο του ίδιου και του Norstad. Όταν, το 1997, ο πρώην βασιλιάς επανέλαβε τους ισχυρισμούς του Sulzberger, ο Καραμανλής δήλωσε ότι «δεν θα ασχοληθεί με τις δηλώσεις του πρώην βασιλιά, γιατί τόσο το περιεχόμενο όσο και η στάση τους είναι ανάξια σχολιασμού¹².

Η υιοθέτηση από τον έκπτωτο Βασιλιά των αξιώσεων του Sulzberger κατά του Καραμανλή επικρίθηκε από τα αριστερότερα ΜΜΕ της Ελλάδας, τα οποία κατήγγειλαν τον Καραμανλή ως «αδιάντροπο» και «θράσος». Εκείνη την εποχή ο Κωνσταντίνος αναφέρθηκε αποκλειστικά στην αφήγηση του Sulzberger για να υποστηρίξει τη θεωρία ενός σχεδιαζόμενου πραξικοπήματος από τον Καραμανλή, και δεν έκανε καμία αναφορά στην υποτιθέμενη συνάντηση του 1966 με τον Μπίτσιο, στην οποία αναφέρθηκε μόνο αφού και οι δύο συμμετέχοντες είχαν πεθάνει και δεν μπορούσαν να απαντήσουν.

Στις 21 Απριλίου 1967, λίγες εβδομάδες πριν από τις προγραμματισμένες εκλογές, μια ομάδα δεξιών αξιωματικών του στρατού με επικεφαλής τον Ταξίαρχο Στυλιανό Παττακό και τους συνταγματάρχες Γεώργιο Παπαδόπουλο και Νικόλαο Μακαρέζο κατέλαβαν την εξουσία με πραξικόπημα. Οι συνταγματάρχες μπόρεσαν να καταλάβουν γρήγορα την εξουσία χρησιμοποιώντας στοιχεία έκπληξης και σύγχυσης¹³. Ο Παττακός ήταν διοικητής του Κέντρου Εκπαίδευσης Τεθωρακισμένων (ΚΕΤΘ), με έδρα την Αθήνα.

Οι πραξικοπηματίες τοποθέτησαν τανκς σε στρατηγικές θέσεις στην Αθήνα, αποκτώντας ουσιαστικά τον πλήρη έλεγχο της πόλης. Ταυτόχρονα, ένας μεγάλος αριθμός μικρών κινητών μονάδων στάλθηκε για να συλλάβει κορυφαίους πολιτικούς, στελέχη της εξουσίας και απλούς πολίτες που ήταν ύποπτοι για αριστερές πεποιθήσεις, σύμφωνα με λίστες που είχαν προετοιμαστεί εκ των προτέρων. Από τους πρώτους που συνελήφθησαν ήταν ο Αντιστράτηγος Γρηγόριος Σπαντιδάκης, Γενικός

¹¹ Διαθέσιμο στο: <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/1970-01-01/greece-under-colonels> ημερομηνία προσπέλασης 28.8.2022

¹² C. L. Sulzberger, *Postscript with a Chinese Accent*, Νέα Υόρκη 1974, σ. 277.

¹³ Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα 1985, σ. 62.

Διοικητής του Ελληνικού Στρατού¹⁴. Οι συνταγματάρχες έπεισαν τον Σπαντιδάκη να ενταχθεί μαζί τους, βάζοντάς τον να ενεργοποιήσει ένα σχέδιο δράσης που είχε συνταχθεί προηγουμένως για να προχωρήσει το πραξικόπημα. Υπό τις διαταγές του αλεξιπτωτιστή ταξίαρχου Κώστα Ασλανίδη, το ΛΟΚ ανέλαβε το ελληνικό υπουργείο Άμυνας, ενώ ο Παττακός απέκτησε τον έλεγχο των κέντρων επικοινωνίας, του κοινοβουλίου, του βασιλικού παλατιού, ενώ συνέλαβε πάνω από 10.000 άτομα. Ο στρατηγός Σπαντιδάκης εξέθεσε τους λόγους για τους οποίους ήταν υποχρεωτικό να παρέμβει ο στρατός και προέκρινε ότι η επέμβαση έπρεπε να πραγματοποιηθεί τη μεθεπόμενη το πρωί στις 22 Απριλίου. Εκείνη την ημέρα επρόκειτο να φθάσουν στη Θεσσαλονίκη ο Γεώργιος και ο Ανδρέας Παπανδρέου και δεδομένης της υποδοχής που τους προετοίμαζαν, ήταν πολύ πιθανό να προκύψουν μαζικές αναρχικές εκδηλώσεις¹⁵.

Μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες ολόκληρη η Ελλάδα βρισκόταν υπό την κυριαρχία των συνταγματάρχων. Όλοι οι κορυφαίοι πολιτικοί, συμπεριλαμβανομένου του εν ενεργεία πρωθυπουργού Παναγιώτη Κανελλόπουλου¹⁶, είχαν συλληφθεί και κρατήθηκαν σε αδράνεια από τους συνωμότες. Στις 6:00 π.μ. ο Παπαδόπουλος ανακοίνωσε την αναστολή έντεκα άρθρων του ελληνικού συντάγματος¹⁷. Μία από τις συνέπειες αυτών των αναστολών ήταν ότι οποιοσδήποτε μπορούσε να συλληφθεί χωρίς ένταλμα ανά πάσα στιγμή και να οδηγηθεί ενώπιον στρατοδικείου για να δικαστεί. Ο Ιωάννης Λαδάς¹⁸, τότε διευθυντής της ΕΣΑ, διηγήθηκε σε μεταγενέστερη συνέντευξή του ότι «Μέσα σε είκοσι λεπτά κάθε πολιτικός, κάθε άνθρωπος, κάθε αναρχικός που ήταν καταγεγραμμένος μπορούσε να συλληφθεί...» Ήταν ένα απλό, διαβολικό σχέδιο». Ο Γεώργιος Παπανδρέου συνελήφθη μετά από νυχτερινή έφοδο στη βίλα του στο Καστρί Αττικής. Ο Ανδρέας συνελήφθη περίπου την ίδια ώρα, αφού επτά στρατιώτες οπλισμένοι με σταθερές ξιφολόγχες και πολυβόλο μπήκαν βίαια στο σπίτι του. Ο Ανδρέας Παπανδρέου διέφυγε στην ταράτσα του σπιτιού του, αλλά παραδόθηκε αφού ένας από τους στρατιώτες κράτησε ένα όπλο στο κεφάλι του δεκατετράχρονου τότε γιου του Γιώργου Παπανδρέου.

¹⁴ Διαθέσιμο στο: <https://www.historycentral.com/dates/1967.html> ημερομηνία προσπέλασης 28.8.2022

¹⁵ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995, σ. 93.

¹⁶ C. M. Woodhouse, *Η Άνοδος και η Πτώση των Συνταγματάρχων*, Αθήνα 2001, σ. 191-200.

¹⁷ D. Ganser, *NATO's Secret Armies: Operation GLADIO and Terrorism in Western Europe*, Λονδίνο 2005 σ. 220-223.

¹⁸ J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Αθήνα 2002, σ. 300-301.

Η χούντα του Παπαδόπουλου επιχείρησε να ανασκευάσει το ελληνικό πολιτικό τοπίο μέσω του πραξικοπήματος. Ο Παπαδόπουλος καθώς και οι άλλοι χουντικοί είναι γνωστοί στην Ελλάδα με τον όρο «Απριλιανοί» που δηλώνει τον μήνα του πραξικοπήματος. Ο όρος «Απριλιανοί» έχει γίνει συνώνυμος με τον όρο «δικτάτορες του 1974». Χαρακτηριστική είναι και η δήλωση του Γεώργιου Παπαδόπουλου σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα όταν επεβλήθη το πραξικόπημα¹⁹:

«ευρισκόμεθα προ ενός ασθενούς, τον οποίον έχομεν επί χειρουργικής κλίνης, και τον οποίον εάν ο χειρουργός δεν προσδέση κατά την διάρκειαν της εγχειρήσεως και της ναρκώσεως επί της χειρουργικής κλίνης, υπαρχει πιθανότης αντί δια της εγχειρήσεως να του χαρίσει την αποκατάστασιν της υγείας, να τον οδηγήσει εις θάνατον. [...] Οι περιορισμοί είναι η πρόσδεσις του ασθενούς επί κλίνης δια να υποστή ακινδύνως την εγχείρισιν».

«Ασθενή έχομεν. Εις τον γύψον τον εβάλαμεν. Τον δοκιμάζομεν εάν ημπορεί να περπατάει χωρίς τον γύψον. Σπάζομεν τον αρχικόν γύψον και ξαναβάζομεν ενδεχομένως τον καινούργιο εκεί όπου χρειάζεται Το Δημοψήφισμα θα είναι μία γενική θεώρησις των ικανοτήτων του ασθενούς. Ας προσευχηθώμεν να μη χρειάζεται ξανά γύψον. Εάν χρειάζεται, θα του τον βάλομεν. Και το μόνον που ημπορώ να σας υποσχεθώ, είναι να σας καλέσω να ειδήτε και σεις το πόδι χωρίς γύψον!»

Όταν τα τανκς βρέθηκαν στο κέντρο της Αθήνας στις 21 Απριλίου, η νόμιμη κυβέρνηση της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης, μέλος της οποίας ήταν ο Ράλλης, ζήτησε από τον βασιλιά Κωνσταντίνο να κινητοποιήσει αμέσως το κράτος ενάντια στο πραξικόπημα. Εκείνος αρνήθηκε και ορκίστηκε στους δικτάτορες ως τη νόμιμη κυβέρνηση της Ελλάδας.

¹⁹ Emmi Mikedakis. "Manipulating Language: Metaphors in the Political Discourse of Georgios Papadopoulos (1967–1973)", Flinders University 2013. Βλ. όμως και Γ. Κατρής, *Η αλήθεια είναι το φως που καίει*, Αθήνα 1982, σ. 30. Την ημέρα εκείνη, ο Γ. Παπαδόπουλος, στα γραφεία της Ένωσης Συντακτών εμφανίστηκε μπροστά σε 200 αντιπροσώπους των μέσων ενημέρωσης όλου του κόσμου. Ο άνθρωπος που έδωσε τη συνέντευξη και έκανε μερικούς ηχηρούς διαξιφισμούς ήταν βαρύς αλλά εύστοφος και σε απίστευτο βαθμό ψύχραιμος. Αλλά οι δηλώσεις του και οι απαντήσεις του προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις και δεν ικανοποίησαν. Παρέμειναν όμως οι περισσότερες παροιμιώδεις και ως πρώτη παρουσίαση των σκοπών της δικτατορίας έχουν μια ιστορική σημασία. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος 1941-1974*, τ. 12, Αθήνα 1975, σ. 131. Βλ. όμως και Λ. Καλλιβρετάκης, «Οι γνωστοί «άγνωστοι» Απριλιανοί συνωμότες και η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την εξουσία», στο: *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, (επιμ. Β. Καραμανωλάκης) Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010, σ. 23-50, 59.

Ο Βασιλιάς, που είχε υποχωρήσει και αποφάσισε να συνεργαστεί, ισχυρίζεται μέχρι και σήμερα ότι ήταν απομονωμένος και βρισκόταν σε αδιέξοδο²⁰. Έκτοτε ισχυρίστηκε ότι προσπαθούσε να κερδίσει χρόνο για να οργανώσει ένα «αντιπραξικόπημα» (αντικίνημα) και να εκδιώξει τη Χούντα. Ωστόσο, το γεγονός ότι η νέα κυβέρνηση είχε νομική κύρωση, καθώς είχε διοριστεί από τον νόμιμο αρχηγό του κράτους, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επιτυχία του πραξικοπήματος, ενώ ο Βασιλιάς αργότερα θα μετανιώσει πικρά για την απόφασή του να πραγματοποιήσει αντικίνημα. Για πολλούς Έλληνες, χρησίμευσε για να τον ταυτίσει ανεξίτηλα με το πραξικόπημα και σίγουρα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην τελική απόφαση για την κατάργηση της μοναρχίας, που επικυρώθηκε από το δημοψήφισμα του 1974.

Η μόνη παραχώρηση που μπόρεσε να πετύχει ο Βασιλιάς ήταν να διορίσει έναν πολιτικό πρωθυπουργό. Έτσι, επιλέχθηκε ο πρώην Γενικός Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνος Κόλλιας²¹. Ήταν γνωστός βασιλόφρων και είχε μάλιστα πειθαρχήσει επί κυβέρνησης Παπανδρέου για ανάμιξη στην έρευνα της δολοφονίας του βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη. Ο Κόλλιας δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ένα πρόσωπο και η πραγματική εξουσία βασιζόταν στον στρατό, και ιδιαίτερα στον Γεώργιο Παπαδόπουλο, ο οποίος αναδείχθηκε ισχυρός άνδρας του πραξικοπήματος και έγινε υπουργός της Προεδρίας της Κυβέρνησης.

Τα μεσάνυχτα της 12ης προς 13η Δεκεμβρίου, έφτασε στη Λάρισα ο ταξίαρχος Φραγκίσκος, και έδωσε στον Κόλλια την ακόλουθη διαταγή:

«στις 10.35 το πρωί ο Κωνσταντίνος αναχωρεί και στις 11 ο στρατηγός Κόλλιας να αρχίσει τις ενέργειές του, πρώτη από τις οποίες θα είναι η διακοπή των τηλεπικοινωνιών μεταξύ Βόρειας και Νότιας Ελλάδας».

Ο Κωνσταντίνος Κόλλιας κυριεύθηκε από θυμό, αφού μόλις είχε επιστρέψει από το Βόλο, όπου είχε κατεβεί για να υποδεχθεί τμήματα της Στρατιάς που επέστρεφαν από την Κύπρο. Επρόκειτο να διανυκτερεύσει εκεί και να μην τον συναντούσε ο ταξίαρχος Φραγκίσκος, ενώ εκτός των άλλων είχαν συμφωνήσει να προειδοποιηθεί μία εβδομάδα πιο νωρίς. Τις πρωινές ώρες της 13ης Δεκεμβρίου

²⁰ J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Αθήνα 2002, σ. 290-292.

²¹ Ο Ανδρέας Παπανδρέου χαρακτήριζε τον Κωνσταντίνο Κόλλια ως εξής: «Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, ήταν μια απαίσια φυσιογνωμία, αντιδραστικός ως το κόκκαλο, παρόλο που η εξυπνάδα του και το ταλέντο του ήταν παραπάνω από μέτρια. Ως μέλος της βασιλικής δικαστικής χούντας και προσωπικός φίλος της Φρειδερίκης, έκανε ό,τι μπορούσε για να με εμφανίσει αναμειγμένο στην περιβόητη συνομοσία του ΑΣΠΙΔΑ». Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Αθήνα 2006, σ. 332-333.

1967, επικρατούσε ησυχία στο ανάκτορο του Τατοΐου παρά το γεγονός ότι στο ιδιαίτερο βασιλικό διαμέρισμα ο βασιλιάς και η βασίλισσα Άννα-Μαρία της Ελλάδας έκαναν πυρετώδεις προετοιμασίες²².

Μέχρι τότε είχε διατηρηθεί η συνταγματική νομιμότητα, αφού σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα ο Βασιλιάς μπορούσε να διορίζει πρωθυπουργό της επιθυμίας του, αρκεί η Βουλή να εγκρίνει τον διορισμό με ψήφο εμπιστοσύνης ή να προκηρύσσονται γενικές εκλογές. Αυτή η κυβέρνηση, που ορκίστηκε τις πρώτες βραδινές ώρες της 21ης Απριλίου, ήταν που επισημοποίησε το πραξικόπημα. Υιοθέτησε μια «Συστατική Πράξη», μια τροπολογία που ισοδυναμούσε με επανάσταση, ακυρώνοντας τις εκλογές και ουσιαστικά καταργώντας το σύνταγμα, το οποίο θα αντικαθίστατο αργότερα.

Στο μεταξύ, η κυβέρνηση έπρεπε να κυβερνήσει με διάταγμα. Δεδομένου ότι παραδοσιακά τέτοιες καταστατικές πράξεις δεν χρειαζόταν να υπογραφούν από το Στέμμα, ο Βασιλιάς δεν τις υπέγραψε ποτέ, επιτρέποντάς του να ισχυριστεί, χρόνια αργότερα, ότι δεν είχε υπογράψει ποτέ κανένα έγγραφο ίδρυσης της χούντας. Οι επικριτές ισχυρίζονται ότι ο Κωνσταντίνος Β' δεν έκανε τίποτα για να εμποδίσει την κυβέρνηση να θεσπίσει νομικά την αυταρχική κυβέρνηση που θα ακολουθούσε. Αυτή η ίδια κυβέρνηση δημοσίευσε και εφάρμοσε ένα διάταγμα, που είχε ήδη ανακοινωθεί στο ραδιόφωνο καθώς το πραξικόπημα βρισκόταν σε εξέλιξη, θεσπίζοντας στρατιωτικό νόμο αν και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος ισχυρίστηκε ότι δεν υπέγραψε ποτέ αυτό το διάταγμα.

Ο Βασιλιάς αποφάσισε τελικά να ξεκινήσει το αντικίνημα στις 13 Δεκεμβρίου του 1967. Δεδομένου ότι η Αθήνα βρισκόταν στρατιωτικά στα χέρια των συνταγματαρχών, ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να πετάξει στη μικρή βόρεια πόλη της Καβάλας, όπου ήλπιζε να είναι ανάμεσα στα στρατεύματα πιστά μόνο σε αυτόν. Το ασαφές σχέδιο που είχαν συλλάβει ο Κωνσταντίνος και οι σύμβουλοί του ήταν να σχηματίσουν μονάδα που θα εισέβαλε και θα έπαιρνε τον έλεγχο της Θεσσαλονίκης, όπου θα εγκαθίστατο μια εναλλακτική διοίκηση. Ο Κωνσταντίνος ήλπιζε ότι η διεθνής αναγνώριση και οι εσωτερικές πιέσεις μεταξύ των δύο κυβερνήσεων θα ανάγκαζαν τη χούντα σε παραίτηση, αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο για να επιστρέψει θριαμβευτής στην Αθήνα²³.

²² Α. Στεφανοπούλου, *13 Δεκεμβρίου 1967*, Αθήνα 2009, σ. 33-40.

²³ Διαθέσιμο στο: <https://www.istorikathemata.com/2010/09/King-Constantine-revolution-against-junta-13th-December-1967.html> ,ημερομηνία προσπέλασης 30.8.2022

Τις πρώτες πρωινές ώρες της 13ης Δεκεμβρίου, ο Βασιλιάς επιβιβάστηκε στο βασιλικό αεροπλάνο, μαζί με τη βασίλισσα Άννα-Μαρία, τα δύο μωρά τους παιδιά, την πριγκίπισσα Αλεξία και τον διάδοχο του θρόνου Παύλο, τη μητέρα του Φρειδερίκη και την αδερφή του, πριγκίπισσα Ειρήνη. Ο Κωνσταντίνος πήρε μαζί του και τον πρωθυπουργό Κόλλια. Στην αρχή, τα πράγματα φαινόταν να πηγαίνουν σύμφωνα με το σχέδιο. Ο Κωνσταντίνος έγινε δεκτός στην Καβάλα, η οποία βρισκόταν υπό τη διοίκηση ενός πιστού στρατηγού του. Η Πολεμική Αεροπορία και το Πολεμικό Ναυτικό, και οι δύο έντονα βασιλόφρονες και μη εμπλεκόμενοι στη χούντα, δήλωσαν αμέσως υπέρ του και κινητοποιήθηκαν. Ένας άλλος στρατηγός του Κωνσταντίνου ουσιαστικά διέκοψε κάθε επικοινωνία μεταξύ Αθήνας και βόρειας Ελλάδας.

Ο άμεσος κύκλος του βασιλιά και ορισμένοι από τους συμβούλους του, τον προέτρεψαν να αποφύγει κάθε πράξη που θα κατέληγε σε αιματοχυσία και την αποδιοργάνωση των Ενόπλων Δυνάμεων σε περίοδο κρίσης με την Τουρκία. Ενώ όμως ο Γκίλλας εξορμούσε από τις Σέρρες, ο Κωνσταντίνος είχε πάρει πλέον τις αποφάσεις του. Οι απανωτές κακές ειδήσεις τον είχαν αποθαρρύνει, ενώ και το δραματικό τηλεφώνημα του Περίδη, που του ανήγγειλε τη σύλληψή του, τον συνέτριψε. Έτσι, ξημερώματα της 14ης Δεκεμβρίου, κάλεσε τους δικούς του να φύγουν και υπό αντίξοες καιρικές συνθήκες ξεκίνησαν για το αεροδρόμιο. Η απογείωση ήταν πολύ δύσκολη, γιατί είχε πλημμυρίσει από νερά και ο αεροδιάδρομος. Τελικά έγινε η αποκόλληση κι έτσι, στις 3.20 το πρωί, ο βασιλιάς, η οικογένειά του και ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Κόλλιας αναχώρησαν από την Ελλάδα.

Ο ραδιοσταθμός Αθηνών μετέδωσε τα εξής:

«Η Αντεπανάσταση απέτυχε πλήρως. Συνετρίβη. Από όλα τα σημεία της Ελλάδος καταφθάνουν επίσημοι αναφοραί ότι αι Ένοπλοι Δυνάμεις και τα Σώματα Ασφαλείας είναι παρά τω πλευρώ και εκτελούν τας διαταγάς αποκλειστικώς και μόνον της εθνικής επαναστατικής κυβερνήσεως της 21ης Απριλίου. Ησυχία απόλυτος επικρατεί εις ολόκληρον την επικράτειαν. Οι συνωμόται και ο Κωνσταντίνος προσπαθούν να διαφύγουν κρυπτόμενοι από τον Στρατόν από χωρίου εις χωρίον».

Ο πρωθυπουργός του δικτατορικού καθεστώτος Κωνσταντίνος Κόλλιας έγραψε στα απομνημονεύματά του:

«Την 10ην Δεκεμβρίου ετηλεφώνησεν εις τον γράφοντα ο αυλάρχης κ. Παπάγος, ότι ο βασιλεύς τον εκάλει εις ακρόασιν διά την 10 π.μ. ώραν της 13ης Δεκεμβρίου εν τοις Ανακτόροις Τατοΐου. Υπέθεσεν ο γράφων ότι επρόκειτο περί μιας συνήθους ακροάσεως. Δεν υποπεύθη καν ότι θα επραγματοποιείτο την ημέραν εκείνην η εκδήλωσις της πρωτοβουλίας, περί ης προ ολίγων ημερών τω εγένετο σχετικός λόγος. Την ημέραν της ακροάσεως μετέβη ο γράφων ως συνήθως την δην πρωινήν εις το γραφείον του, αφού δε προηγουμένως ησχολήθη εν αυτώ με την τρέχουσαν υπηρεσίαν και με την συλλογήν στοιχείων τινών επί θεμάτων εφ' ων, ενδεχομένως, θα εστρέφετο η ακρόασις, ανεχώρησε διά Τατόιον. Εις την αίθουσαν υποδοχής εύρε τον αυλάρχην κ. Παπάγον, τον αρχηγόν του Στρατιωτικού Οίκου αντιστράτηγον Δόβαν, τον αρχηγόν της Αεροπορίας κ. Αντωνάκον, τον ιατρόν κ. Κουτήφαρην και τινάς άλλους. Προ ολίγου είχαν αναχωρήσει ο πρεσβευτής των ΗΠΑ κ. Τάλμποτ, ον είχε καλέσει ο βασιλεύς ίνα μεριμνήση διά την αποτροπήν πάσης τουρκικής κινήσεως κατά της Ελλάδος, κατά την διάρκειαν της δράσεώς του. Μετ' ολίγον ενεφανίσθη ο βασιλεύς φέρων στολήν εκστρατείας και ιδιαιτέρως ανεκοίνωσεν εις τον γράφοντα ότι επρόκειτο να αναχωρήσουν διά Μακεδονίαν, οπόθεν έμελλε να ασκήσει πρωτοβουλίαν της αντικαταστάσεως της Κυβερνήσεως... (...) Μετά 15 λεπτά ανεχωρήσαμεν άπαντες μετά των μελών της βασιλικής οικογενείας και διά των εν λειτουργία εις τον πλησιέστερον προς τα Ανάκτορα διάδρομον του αεροδρομίου Τατοΐου δύο αεροπλάνων απεγειώθημεν την 10.30 ώραν. Μετά μίαν ώραν, το αεροπλάνον του βασιλέως, εφ' ου επέβαινε και ο γράφων, προσεγειώθη εις το αεροδρόμιον Αμυγδαλιάς Καβάλας, όπου ανέμενεν ο διοικητής της XI Μεραρχίας κ. Κεχαγιάς...»

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ύστερα την αποτυχία του κινήματός του²⁴, υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει την κυβέρνηση των πραξικοπηματιών. Η αναγνώριση της νέας κυβέρνησης από το βασιλιά, υπήρξε νίκη του Γ. Παπαδόπουλου, όχι μόνο έναντι του βασιλιά, αλλά και έναντι της ριζοσπαστικής πτέρυγας της Επαναστατικής. Ο Κωνσταντίνος παρέμεινε εξόριστος κατά το υπόλοιπο της στρατιωτικής κυριαρχίας και μολονότι στη συνέχεια επέστρεψε στην Ελλάδα, η κατάργηση της μοναρχίας το 1973 αφαίρεσε την ιδιότητά του ως Βασιλιά.

Την περίοδο εκείνη, ο νέος πρωθυπουργός έδινε σκληρή εσωτερική μάχη μέσα στους κόλπους του στρατιωτικού καθεστώτος. Η ανάληψη της Προεδρίας της κυβέρνησης ήταν έκφραση του συσχετισμού των δυνάμεων στην Επαναστατική

²⁴ Α. Ναυπλιώτης, «Εδραίωση του δικτατορικού καθεστώτος», στην: *Καθημερινή*, 25.6.2017, σ. 25.

Ομάδα και του προσέδιδε περισσότερη ισχύ, την οποία όμως εξακολουθούσαν να αμφισβητούν άλλες μερίδες που αντιτάσσονταν στην πολιτική του. Πολιτική αυτή σχετιζόταν με τη διατήρηση των σχέσεων με τον βασιλιά αλλά και την αποτροπή για ανακήρυξη εξόριστης βασιλικής κυβέρνησης. Προς την κατεύθυνση αυτή ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ανήγγειλε την αμνήστευση των κινηματιών του ελληνικού ναυτικού επιδιώκοντας μάλιστα να επεκταθεί και στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Στον δρόμο αυτόν προς την ομαλοποίηση του καθεστώτος ο Παπαδόπουλος προέβη και σε πολιτικοποίηση της κυβέρνησης με τα μέλη της τα οποία ήταν ενεργοί στρατιωτικοί να παραιτούνται από τον στρατό²⁵.

Στο πλαίσιο του μέτρου αυτού δεν επηρεάζονταν αποκλειστικά οι στρατιωτικοί υπουργοί αλλά και οι γενικοί γραμματείς των υπουργείων. Ωστόσο, οι αξιωματικοί του στρατού δεν έχασαν πλήρως την ισχύ τους ύστερα από την αποστράτευσή τους με χαρακτηριστική την περίπτωση του Ιωάννη Λαδά, του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης. Βέβαια ο Γεώργιος Παπαδόπουλος επεδίωκε να αποκτήσει προοδευτικά περισσότερη ισχύ εντός του καθεστώτος μέχρι να καταστεί κυρίαρχος στην εξουσία.

Το βασικότερο μέσο από το οποίο το καθεστώς επιχειρούσε να διασφαλίσει την ακεραιότητά του ήταν οι γενικευμένες συλλήψεις με εξέχοντας πρόσωπα να έχουν αρπαγεί ήδη από την πρώτη νύχτα που επιβλήθηκε το καθεστώς. Από την επομένη οι συλλήψεις πραγματοποιούνταν με πολύ ταχύτερους ρυθμούς. Η προσχώρηση της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής στο κίνημα, το εξόπλισε με τον ισχυρό καταδιωκτικό μηχανισμό τους και με τους καταλόγους των υπόπτων που κρατούσαν οι αρχές ασφαλείας. Συνεπώς στο σημείο εκείνο ήταν δυνατή η σύλληψη των ανεπιθύμητων σε πολύ μεγαλύτερη έκταση, που ξεπέρασε κατά πολύ το πλαίσιο των προβλεπομένων συλλήψεων από το «Σχέδιο Προμηθείς». Παρεμφερής γενικευμένη δίωξη είχε λάβει χώρα μόνο πριν από είκοσι χρόνια και πιο συγκεκριμένα το καλοκαίρι του 1947, από τον τότε υπουργό Δημόσιας Τάξης Ναπολέοντα Ζέρβα αν και εκείνη δεν προσέγγιζε ποσοτικά τις διαστάσεις της 21ης Απριλίου 1967.

Η δράση των Συνταγματαρχών, ωστόσο, δεν περιορίστηκε μόνο σε αυτές τις τακτικές και τις μεθόδους. Επιπλέον, μέλημα των Συνταγματαρχών ήταν και η

²⁵ ΦΕΚ 460 Τεύχος Γ' 26.12.1967.

τροποποίηση του Συντάγματος²⁶, με σκοπό την εναρμόνιση και την διαμόρφωση μιας κοινωνίας καλύτερης. Ουσιαστικά, όμως το καθεστώς επεδίωκε να επιδείξει αλλά και να αποδείξει στους «εχθρούς» του, πως η λειτουργία του κινείται σε δημοκρατικό πλαίσιο. Έτσι στις 29 Σεπτεμβρίου 1968 προέβησαν σε διενέργεια, δημοψηφίσματος προκειμένου να τροποποιηθεί το Σύνταγμα. Τα αποτελέσματα, ωστόσο, χαρακτηρίστηκαν από πολλούς μελετητές και ιστορικούς της εποχής, ως νόθα. Εξαιτίας ακριβώς του στρατιωτικού νόμου²⁷ το «ναι» συγκέντρωσε το 91,87% των έγκυρων ψήφων, ενώ η αποχή έφτανε, βάσει επισήμων στοιχείων, το 23% από τους εγγεγραμμένους²⁸.

Σχετικά με το περιεχόμενο του «Συντάγματος» του 1968, το βασικό του χαρακτηριστικό του ήταν σε κάθε περίπτωση η ενίσχυση των Ενόπλων Δυνάμεων. Οι προαγωγές, μεταθέσεις και γενικώς τα ζητήματα που αφορούσαν στην υπηρεσιακή κατάσταση των στρατιωτικών αποφασίζονταν από υπηρεσιακό συμβούλιο ανώτατων αξιωματικών, ενώ τη διοίκηση των Ενόπλων Δυνάμεων μπορεί να την ασκούσε η κυβέρνηση, αλλά μέσω του αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η αποστολή των Ενόπλων Δυνάμεων δεν περιοριζόταν στην υπεράσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους, αλλά επεκτεινόταν και στην υπεράσπιση *«του κρατούντος πολιτεύματος και του κοινωνικού καθεστώτος έναντι πάσης επιβουλής»*. Συνεπώς, οι στρατιωτικοί του καθεστώτος όφειλαν *«πίστιν και αφοσίωσιν εις Πατρίδα, τα εθνικά ιδεώδη και τας εθνικάς παραδόσεις»*.

«Αι Ένοπλοι Δυνάμεις αποτελούνται εκ του Στρατού Ξηράς, Θαλάσσης και Αέρος και έχουν ως αποστολήν την υπεράσπισιν της εθνικής ανεξαρτησίας, της εδαφικής ακεραιότητος του κράτους, του κρατούντος πολιτεύματος και του κοινωνικού καθεστώτος έναντι πάσης επιβουλής»²⁹.

Όσον αφορά στο ζήτημα των συνταγματικών δικαιωμάτων προβλέπονταν συγκεκριμένοι περιορισμοί με χαρακτηριστική την απαγόρευση του δικαιώματος της απεργίας ξένων σκοπών προς τα υλικά και ηθικά συμφέροντα των εργαζομένων

²⁶ Δ. Χαράλαμπος, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα 1985, σ. 167-168.

²⁷ Ν. Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Αθήνα 2011, σ. 424.

²⁸ Ν. Κ. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995, σ. 167.

²⁹ Άρθρο 129, §1.

καθώς επίσης και τη ρητή απαγόρευση σε αυτήν όλων των δημοσίων υπαλλήλων. Μάλιστα σε περίπτωση παραβίασης της απαγόρευσης αυτής ο δημόσιος υπάλληλος συνεπαγόταν ότι παραιτούνταν αυτοδικαίως. Στην περίπτωση της ελευθερίας του τύπου προβλεπόταν κατάσχεση όταν τα δημοσιεύματα αντιτάσσονταν στο καθεστώς. Γενικότερα είχε θεσπισθεί η στέρηση των ατομικών δικαιωμάτων, όπως είχαν άλλωστε κατοχυρωθεί και στο «Σύνταγμα» του 1968, βάσει του οποίου παραβιάζονταν μέσω εκτελέσεων, εξορίας, λογοκρισίας, αλλά και με τη στέρηση του δικαιώματος για προσφυγή στη δικαιοσύνη³⁰.

³⁰ Ν. Οικονόμου, «Η Απριλιανή Δικτατορία (1967-1974)», στο: *Ελληνική Ιστορία* (επιμ. Μ. Σακελλαρίου, Χ. Μαλτέζου, Α. Ι. Δεσποτόπουλος), Αθήνα 2007, σ. 771.

Γ' Κεφάλαιο

Η ιδεολογία του καθεστώτος ως μέσο επιβολής

Οι συνταγματάρχες προτίμησαν να αποκαλέσουν το πραξικόπημα «Εθνοσωτήριος Επανάσταση». Η επίσημη αιτιολογία τους ήταν ότι μια «κομμουνιστική συνωμοσία»³¹ είχε διεισδύσει στη γραφειοκρατία, την ακαδημαϊκή κοινότητα, τον Τύπο και τον στρατό της Ελλάδας, σε τέτοιο βαθμό που χρειαζόταν να ληφθούν δραστικά μέτρα για την προστασία της χώρας από την κομμουνιστική απειλή. Έτσι, το καθοριστικό χαρακτηριστικό της Χούντας ήταν ο ένθερμος αντικομμουνισμός της, ενώ και οι συντελεστές της χρησιμοποίησαν τον όρο αναρχοκομμουνιστάι για να περιγράψουν συλλήβδην τους αριστερούς. Με παρόμοιο τρόπο, η χούντα προσπάθησε να κατευθύνει την ελληνική κοινή γνώμη όχι μόνο με προπαγάνδα αλλά και επινοώντας νέες λέξεις ή συνθήματα, όπως ο παλαιοκομματισμός για να δυσφημήσει την κοινοβουλευτική δημοκρατία ή το Ελλάς Ελλήνων. Χριστιανών για να επιτοπισθεί η ιδεολογία της. Οι κύριοι ιδεολογικοί εκφραστές της χούντας ήταν ο Γεώργιος Γεωργαλάς και ο δημοσιογράφος Σάββας Κωνσταντόπουλος, αμφότεροι πρώην μαρξιστές.

Το 1970, ο Γεωργαλάς δημοσίευσε το βιβλίο με τίτλο “*The Decline of Consumer Society*”, αναφέροντας ότι ο καταναλωτισμός είχε καταστρέψει τις χριστιανικές πνευματικές αξίες της Δύσης, αφήνοντας την Ελλάδα ως το τελευταίο μοναχικό φυλάκιο του χριστιανικού πολιτισμού. Στο ίδιο βιβλίο, ο Γεωργαλάς ανέφερε ότι η λύση στα κοινωνικά προβλήματα δεν ήταν όπως πολλοί πίστευαν η αύξηση της απασχόλησης, αλλά αντίθετα τα «μακροχρόνια ψυχοθεραπευτικά προγράμματα» που θα δημιουργούσαν «τον ελεύθερο άνθρωπο σε αρμονική συνύπαρξη με τον εαυτό του και τους συνανθρώπους του». Ο Βρετανός ιστορικός Richard Clogg³² περιέγραψε τα γραπτά του Γεωργαλά και του Κωνσταντόπουλου ως

³¹ «Η αδίστακτος και αθλία κομματική συναλλαγή, ο εκτραχηλισμός μεγάλης μερίδας του Τύπου, η μεθοδική επίθεσις εναντίον όλων των θεσμών, η διάβρωσις των, ο κατεξυτελισμός του κοινοβουλίου, η κατασκευοφάντισις των πάντων, η παράλυσις της κρατικής μηχανής, η πλήρης έλλειψις κατανοήσεως προς τα φλέγοντα προβλήματα της νεολαίας, η ηθική κάμψις (...) εδημιούργησαν κλίμα αναρχίας και χάους, εκαλλιέργησαν συνθήκας μίσους και διχασμού και μας οδήγησαν εις το χείλος της εθνικής καταστροφής. Δεν απέμενεν πλέον άλλος τρόπος σωτηρίας από την επέμβαση του Στρατού». Διαθέσιμο στο: <https://www.ertnews.gr/eidiseis/mono-sto-ertgr/i-ideologia-tis-choyntas-oi-mythoi-kai-i-propaganda/> ημερομηνία προσπέλασης 2.9.2022.

³² R. Clogg, “The Ideology of the “revolution of 21 April 1967” στο: *Greece Under Military Rule*, (επιμ. R. Clogg, G. Yannopoloulos), Λονδίνο 1971, σ. 36-78. Ο Γεώργιος Κ. Γεωργαλάς κατά την περίοδο της απριλιανής δικτατορίας είχε αναλάβει διάφορες θέσεις στην κυβέρνηση, ενώ το 1970 διορίστηκε υφυπουργός παρά των Πρωθυπουργώ και υπήρξε ο πρώτος κυβερνητικός εκπρόσωπος συγκροτώντας τη Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών. Ιδεολογικά υποστήριξε ότι ο

έναν «προσχηματικό βερμπαλισμό», υποστηρίζοντας ότι είχαν την τάση να χρησιμοποιούν σκοπίμως εντυπωσιακή γλώσσα προκειμένου να κρύψουν τη ρηχότητα των θεωριών τους. Ουσιαστικά, διανοούμενοι όπως ο Γεωργιάδης και ο Κωνσταντόπουλος υποστήριζαν ότι ο υλισμός και ο καταναλωτισμός διαβρώνουν την πνευματική δύναμη του ελληνικού λαού και το στρατιωτικό καθεστώς θα «θεραπεύσει» τους Έλληνες αποκαθιστώντας τις παραδοσιακές αξίες της Ορθοδοξίας. Μία από τις πρώτες πράξεις του Παπαδόπουλου μετά το πραξικόπημα ήταν η αλλαγή των συνταξιοδοτικών νόμων για να επιτραπεί στους βετεράνους των Ταγμάτων Ασφαλείας να εισπράττουν συντάξεις³³.

Κεντρικό σημείο της ιδεολογίας του καθεστώτος ήταν η ξενοφοβία, η οποία παρουσίαζε τους Έλληνες ως δημιουργούς του πολιτισμού με τον υπόλοιπο κόσμο να ζηλεύει για τα χρέη που όφειλαν στην Ελλάδα. Ο συνταγματάρχης Ιωάννης Λαδάς, έγινε διεθνώς γνωστός το καλοκαίρι του 1968 όταν ξυλοκόπησε προσωπικά τον Παναγιώτη Λαμπρία, συντάκτη του περιοδικού ΕΙΚΟΝΕΣ επειδή δημοσίευσε ένα άρθρο που έλεγε ότι η ομοφυλοφιλία ήταν αποδεκτή ως φυσιολογική στην αρχαιότητα. Όταν η ελληνική υπηρεσία του BBC ανέφερε το περιστατικό, ο Λαδάς έκανε μια ατάκα σε συνέντευξη Τύπου, υποστηρίζοντας ότι το BBC διοικούνταν από ομοφυλόφιλους, καθιστώντας τον ένα είδος ανεπίσημου εκπροσώπου του καθεστώτος³⁴.

Σε ομιλία ενώπιον μιας ομάδας Ελληνοαμερικανών επισκεπτών στις 6 Αυγούστου 1968, ο Ιωάννης Λαδάς παρέθεσε τη δήλωση του Friderich Nietzsche ότι οι αρχαίοι Έλληνες εφηύραν τα πάντα και συνέχισε λέγοντας:

«Οι ξένοι ομολογούν και αναγνωρίζουν την ελληνική ανωτερότητα. Ο ανθρώπινος πολιτισμός διαμορφώθηκε εξ ολοκλήρου από τη φυλή μας. Ακόμη και οι εχθροί της Ελλάδας αναγνωρίζουν ότι ο πολιτισμός είναι αποκλειστικά ελληνικό δημιούργημα». Ο Λαδάς συνέχισε καταγγέλλοντας τους νέους με μακριά μαλλιά ως «το εκφυλισμένο φαινόμενο του χιπισμού», αποκαλώντας τους χίπις «αντικοινωνικά

αντικομμουνισμός θα διασφάλιζε την ακεραιότητα του δικτατορικού καθεστώτος ιδίως κατά την πρώτη περίοδό της. Ο Γεωργιάδης, ωστόσο, είχε διαφοροποιήσει τη θέση του σε ιδεολογικό επίπεδο και ιδίως όσον αφορά στην προπαγάνδα, με τον Κωνσταντίνο Πλεύρη και με τον Ιωάννη Λαδά οι οποίοι πρότειναν τη στροφή του καθεστώτος προς τον εθνικοσοσιαλισμό. Βλ. Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματάρχων: κοινωνία, ιδεολογία, οικονομία*, Αθήνα 1996, σ. 212-213.

³³ C. B. Simpson, *America's Recruitment of Nazis and Its Effects on the Cold War*, Λονδίνο 1988. σ. 82.

³⁴ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 41.

στοιχεία, τοξικομανείς, σεξουαλικούς μανιακούς, κλέφτες κ.λπ. Είναι φυσικό να είναι εχθροί του στρατού και τα ιδανικά που υπηρετεί ο στρατιωτικός τρόπος ζωής»³⁵.

Ο Λαδάς ολοκλήρωσε την ομιλία του υποστηρίζοντας ότι οι Έλληνες για φυλετικούς λόγους εξακολουθούσαν να είναι οι κατεξοχήν άνθρωποι του κόσμου, αλλά είχαν απλώς παραιτηθεί από ανεπαρκή ηγεσία, ένα πρόβλημα που είχε λυθεί με την «επανάσταση» της 21ης Απριλίου 1967. Ο Λαδάς υποστήριξε ότι η Ελλάδα υπό στρατιωτική ηγεσία θα «θεραπευόταν» από τα προβλήματά της και θα έβρισκε εκ νέου τη θέση που της αξίζει στον κόσμο. Πριν από το πραξικόπημα, ο Λαδάς είχε συνδεθεί με το ακροδεξιό Κόμμα της 4^{ης} Αυγούστου και συνέβαλε με πολλά άρθρα στο περιοδικό αυτού του κόμματος, το οποίο ήταν ένα «ρατσιστικό» περιοδικό που εξυμνούσε όχι μόνο το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, αλλά ακόμα και το τρίτο Ράιχ³⁶.

Ο λογοτέχνης Γιώργος Θεοδοκάς επινόησε κάποτε τον όρο προγονοπληξία για να περιγράψει μια εμμονή με την κληρονομιά του παρελθόντος, από την οποία πολλοί θεώρησαν ότι υπέφερε ο Παπαδόπουλος και οι υπόλοιποι συντελεστές του δικτατορικού καθεστώτος³⁷. Ο Παπαδόπουλος συχνά περιέγραφε τους Έλληνες στις ομιλίες του ως «εκλεκτούς του Θεού», υποστηρίζοντας ότι η αναγεννημένη «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» θα ήταν το παράδειγμα για τον υπόλοιπο κόσμο. Οι άνθρωποι σε όλο τον κόσμο θα θεωρούσαν ότι η ιδεολογία του για τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό» παράλληλα με τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη θα αποτελούσε τη βάση για την επίτευξη των πνευματικών επιτευγμάτων³⁸. Ωστόσο, σχετικά με το ζήτημα της προγονοπληξίας και της προσκόλλησης στο παρελθόν ο Γεώργιος Παπαδόπουλος είχε δηλώσει τα ακόλουθα³⁹:

«Μην ασχολείσθε με το παρελθόν. Ρίψατε παραπέτασμα πίσω σας και ατενίσατε το μέλλον. Η λήθη είναι μέθοδος αναδημιουργίας, είναι μέθοδος εξυγιάνσεως. Δεν φθάνομεν μόνον μερικοί από τους Έλληνας δια την Ελλάδα. Η Ελλάς έχει ανάγκην όλων των Ελλήνων».

³⁵ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 42. Διαθέσιμο στο: <https://www.ogdoo.gr/erevna/thema/otan-i-xoynta-kynigoyses-makrymallides-kai-omofylofilous> ημερομηνία προσπέλασης 2.9.2022.

³⁶ R. Clogg, *ό. π.*, σ. 42. Βλ. όμως και T. Doulis, *The Iron Storm: The Impact on Greek Culture of the Military Junta, 1967-1974*, σ. 172.

³⁷ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα 2006, σ. 33.

³⁸ G. Katris, *The Birth of Neo-Fascism in Greece (1960-1970)*, Αθήνα 1974.

³⁹ Γ. Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας*, τ. Α', έκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Απρ. 1968, σ. 15.

Μόλις ανακοινώθηκε το πραξικόπημα από το ελληνικό ραδιόφωνο, η πολεμική μουσική μεταδιδόταν συνεχώς στα ερτζιανά (συχνότητα). Αυτό διακόπτονταν κατά καιρούς με ανακοινώσεις της χούντας που εξέδιδε διαταγές, που ξεκινούσαν πάντα με το χαρακτηριστικό: «*Αποφασίζομεν και διατάσσομεν*»⁴⁰. Οι μακροχρόνιες πολιτικές ελευθερίες και οι πολιτικές ελευθερίες, που θεωρούνταν δεδομένες και απολαμβάνονταν από τον ελληνικό λαό για δεκαετίες, κατεστάλησαν αμέσως⁴¹. Το άρθρο 14 του ελληνικού Συντάγματος, το οποίο προστάτευε την ελευθερία της σκέψης και την ελευθερία του Τύπου, ανεστάλη αμέσως και με δόλο. Ιδρύθηκαν στρατοδικεία και διαλύθηκαν τα πολιτικά κόμματα με αποτέλεσμα η νομοθεσία να χρειαστεί δεκαετίες για να συντονιστεί εκ νέου και η δημοκρατία να καταρρέει.

Στην πραγματικότητα, η καταστολή της χούντας ήταν τόσο γρήγορη που μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1967, η Νορβηγία, η Δανία, η Σουηδία και η Ολλανδία προσήλθαν ενώπιον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για να κατηγορήσουν την Ελλάδα ότι παραβιάζει τα περισσότερα από τα ανθρώπινα δικαιώματα που προστατεύονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Μετά το πραξικόπημα, 6.188 ύποπτοι κομμουνιστές και πολιτικοί αντίπαλοι φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν σε απομακρυσμένα ελληνικά νησιά μέσα στην πρώτη εβδομάδα μετά το πραξικόπημα.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, τα βασανιστήρια έγιναν σκόπιμη πρακτική τόσο από την Αστυνομία Ασφαλείας όσο και από την Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία (ΕΣΑ), με περίπου 3.500 άτομα να κρατούνται σε κέντρα βασανιστηρίων που διοικούνται από την ΕΣΑ. Οι κοινώς χρησιμοποιούμενες μέθοδοι βασανιστηρίων περιελάμβαναν, αλλά δεν περιορίζονταν σε, ξυλοδαρμό των πελμάτων των κρατουμένων, σεξουαλικά βασανιστήρια, πνιγμό και ξέσπασμα των τριχών του σώματος. Η Ειδική Μονάδα Ανακρίσεων της Ελληνικής Στρατιωτικής Αστυνομίας (ΕΑΤ/ΕΣΑ) χρησιμοποίησε έναν συνδυασμό τεχνικών που περιελάμβαναν συνεχή ορθοστασία σε άδειο δωμάτιο, στέρηση ύπνου και τροφής, ξυλοδαρμούς και δυνατούς ήχους⁴².

⁴⁰ Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα η δικτατορία των συνταγματαρχών χτύπησε με το υπ. αριθμ. 13/1-6-1967 ειδικό διάταγμα του αρχηγού του επιτελείου του Στρατού Οδυσσέα Αγγελή, το οποίο έχει ως εξής: «*Απεφασίσαμεν και διατάσσομεν τα ακόλουθα, ισχύοντα διά ολόκληρον την επικράτειαν...*»

⁴¹ R. McDonald, *Pillar & tinderbox: the Greek press and the dictatorship*, Νέα Υόρκη 1983, σ. 105.

⁴² W. Blum, *Killing Hope: U.S. Military and CIA Interventions Since World War II*, Devon 1995, σ. 219.

Σύμφωνα με μια έκθεση για τα ανθρώπινα δικαιώματα της Διεθνούς Αμνηστίας, τον πρώτο μήνα του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου υπολογίζεται ότι συνελήφθησαν 8.000 άτομα. Ο αμερικανός δικηγόρος James Becket στάλθηκε στην Ελλάδα από τη Διεθνή Αμνηστία και τον Δεκέμβριο του 1969 έγραψε ότι «μια συντηρητική εκτίμηση θα έθετε σε τουλάχιστον δύο χιλιάδες» τον αριθμό των ανθρώπων που βασανίστηκαν⁴³.

Το δικαίωμα του «συνέρχεσθαι» των πολιτών καταργήθηκε και δεν επιτρεπόταν καμία πολιτική διαδήλωση. Η επιτήρηση των πολιτών ήταν πλέον γεγονός, ακόμη και κατά τη διάρκεια επιτρεπόμενων κοινωνικών δραστηριοτήτων. Αυτό είχε μια επίδραση στον πληθυσμό ο οποίος συνειδητοποίησε ότι, παρόλο που τους επιτρέπονταν ορισμένες κοινωνικές δραστηριότητες, δεν μπορούσε, ωστόσο, να ξεπεράσει τα όρια και να εμβαθύνει ή να συζητήσει απαγορευμένα ζητήματα. Αυτή η κατάσταση που επικρατούσε, συμπεριλαμβανομένης της απουσίας πολιτικών δικαιωμάτων καθώς και της κακομεταχείρισης κατά τη σύλληψη της αστυνομίας, που κυμαίνονται από απειλές έως ξυλοδαρμούς ή χειρότερα, έκανε τη ζωή δύσκολη για τους περισσότερους πολίτες.

Ο αρχηγός του Γ.Ε.Σ στρατηγός Αγγελής, με προκήρυξη του την 25η Απριλίου, απαγόρευε : «*Τας εν υπαίθρω συγκεντρώσεις πλέον των πέντε ατόμων*» «*Την άσκησιν αντεθνικής προπαγάνδας, δημοσίευσιν ή διασποράν πληροφοριών ανακριβών κλπ*» «*Την οπλοφορίαν και κατοχήν όπλων υπό ιδιωτών*» «*Την προσωρινήν περίθαλψιν κατ'οίκον προσώπων μη ενοικούντων, εάν τούτο δεν δηλωθή εντός δύο ωρών*» «*Την θύραν*» και «*Τους ποδοσφαιρικούς αγώνας*»⁴⁴.

Η δικτατορία επέτρεπε στους πολίτες να συμμετέχουν σε συνηθισμένες κοινωνικές εκδηλώσεις που αντικατόπτριζαν αυτές των Ηνωμένων Πολιτειών και του Ηνωμένου Βασιλείου, όπως για παράδειγμα τις ροκ συναυλίες. Ωστόσο, οι πολίτες ζούσαν υπό ακραίο φόβο, καθώς οποιαδήποτε συμπεριφορά που αποδοκίμαζε η χούντα, σε συνδυασμό με την παντελή απουσία πολιτικών δικαιωμάτων ή ελευθεριών, θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει σε βασανιστήρια, ξυλοδαρμούς, εξορίες, φυλάκιση ή χειρότερα, και την επισήμανση των θυμάτων. ως αναρχοκομμουνιστές. Η απουσία έγκυρου νομολογιακού κώδικα οδήγησε στην άνιση εφαρμογή του νόμου μεταξύ των πολιτών και σε ανεξέλεγκτη ευνοιοκρατία και νεποτισμό. Η απουσία εκλεγμένης εκπροσώπησης σήμαινε ότι η σκληρή και

⁴³ A. G. Altinay, A. Peto, *Gendered Wars, Gendered Memories*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2016, σ. 73.

⁴⁴ C. M. Woodhouse, *Η Άνοδος και η Πτώση των Συνταγματαρχών*, Αθήνα 2001, σ. 200-202.

μοναδική επιλογή των πολιτών ήταν να υποταχθούν σε αυτά τα αυθαίρετα μέτρα ακριβώς όπως υπαγορεύει η χούντα. Η χώρα είχε γίνει ένα πραγματικό αστυνομικό κράτος, ενώ χιλιάδες φυλακίστηκαν για πολιτικούς λόγους από τη δικτατορία και χιλιάδες αναγκάστηκαν να εξοριστούν.

Η πλήρης έλλειψη ελευθερίας του Τύπου σε συνδυασμό με τα ανύπαρκτα πολιτικά δικαιώματα σήμαινε ότι οι συνεχείς περιπτώσεις παραβίασης των πολιτικών δικαιωμάτων δεν μπορούσαν ούτε να αναφέρονται ούτε να διερευνώνται από ανεξάρτητο τύπο ή οποιαδήποτε άλλη αξιόπιστη αρχή. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε μια ψυχολογία φόβου στους πολίτες κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Παπαδόπουλου, η οποία επιδεινώθηκε επί Ιωαννίδη.

Δ' Κεφάλαιο

Οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές

4.1. Η οικονομική πολιτική του δικτατορικού καθεστώτος

Προκειμένου να κερδίσει την υποστήριξη της διακυβέρνησής του, ο Παπαδόπουλος πρόβαλε μια εικόνα που απήχθη σε ορισμένα βασικά τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Γόνος φτώχης αλλά μορφωμένης αγροτικής οικογένειας, σπούδασε στην περίφημη Ελληνική Στρατιωτική Ακαδημία. Ο Παπαδόπουλος επέτρεψε ουσιαστικές κοινωνικές και πολιτιστικές ελευθερίες σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, αλλά η πολιτική καταπίεση και η λογοκρισία ήταν κατά καιρούς βαριές, ειδικά σε περιοχές που θεωρούνταν ευαίσθητες από τη χούντα, όπως πολιτικές δραστηριότητες και πολιτικά σχετική τέχνη, λογοτεχνία, κινηματογράφος και μουσική. Η μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, μεταξύ των άλλων, δεν επιτρεπόταν ποτέ ούτε στις πιο χαλαρές εποχές της δικτατορίας και κρατήθηκε ευρετήριο απαγορευμένων τραγουδιών, λογοτεχνίας και τέχνης.

Το καθεστώς της απριλιανής δικτατορίας επεδίωκε να επαναφέρει μια υποτυπώδη έστω ομαλότητα στην καθημερινή ζωή η οποία όμως θα περικλειόταν στο πλαίσιο της επιβολής. Σε οικονομικό επίπεδο και παρά το γεγονός ότι ο Συνταγματάρχης Νικόλαος Μακαρέζος είχε εισηγηθεί την επιβολή περιορισμών στις συναλλαγές και στο Χρηματιστήριο εν συνεχεία τους κατήργησε πολύ γρήγορα (Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972).

Η περίοδος 1967–1973 χαρακτηρίστηκε από υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με χαμηλό πληθωρισμό και χαμηλή επίπεδα ανεργίας. Η οικονομική ανάπτυξη βασίστηκε στις επενδύσεις στον τουριστικό κλάδο, στις χαλαρές πολιτικές μετανάστευσης, στις δημόσιες δαπάνες και στα κίνητρα υπέρ των επιχειρήσεων που ενθάρρυναν τις εγχώριες και ξένες κεφαλαιουχικές δαπάνες⁴⁵. Αρκετές διεθνείς εταιρείες επένδυσαν στην Ελλάδα εκείνη την εποχή, συμπεριλαμβανομένης και της “*The Coca-Cola Company*”. Η δικτατορία ως καθεστώς επιχείρησε να αποδείξει ότι ουδεμία σχέση έχει με την πολιτική διαφθορά και εκτός αυτού μέλημά της ήταν η ανατροπή της οικονομικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Καραμανλή της περιόδου 1955-1965 που βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην επονομαζόμενη ελεγχόμενη ανάπτυξη αλλά και στη νομισματική σταθερότητα.

⁴⁵ I. Tzortzis, “The *Metapolitefsi* that Never Was: a Re-evaluation of the 1973 “Markezinis Experiment”, Birmingham 2007.

Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε μεγάλης κλίμακας κατασκευή υδροηλεκτρικών έργων φράγματος, όπως για παράδειγμα στον Αλιάκμονα, το Καστράκιο, το Πολύφυτο, επέκταση μονάδων θερμοηλεκτρικής παραγωγής και άλλες σημαντικές υποδομές. Η χούντα ανακοίνωνε περήφανα αυτά τα έργα με το χαρακτηριστικό σύνθημα: «*Η Ελλάδα είναι ένα εργοτάξιο*». Ο πάντα χαμογελαστός Στυλιανός Παττακός, γνωστός και ως το πρώτο μυστρί της Ελλάδας, αφού εμφανιζόταν συχνά στα εγκαίνια έργων με το μυστρί στο χέρι, πρωταγωνίστησε σε πολλά από την προπαγάνδα των Επίκαιρων, ντοκιμαντέρ που προβλήθηκαν πριν την προβολή ταινιών μεγάλου μήκους στους ελληνικούς κινηματογράφους.

Οι οικονομολόγοι έχουν επικρίνει τη σπατάλη, την απάτη και την κατάχρηση που προέρχονται από τις οικονομικές πολιτικές της χούντας. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι η πρακτική του υπουργού Τουρισμού Ιωάννη Λαδά να χορηγεί δάνεια σε ξενοδόχους με σκοπό την προώθηση της τουριστικής βιομηχανίας. Το γεγονός αυτό ευνόησε την ανέγερση πολλών ξενοδοχείων, μερικές φορές σε μη τουριστικές περιοχές, και χωρίς υποκείμενο επιχειρηματικό σκεπτικό. Αρκετά τέτοια ξενοδοχεία εγκαταλείφθηκαν ημιτελή μόλις εξασφαλίστηκαν τα δάνεια και τα απομεινάρια τους εξακολουθούν να είναι διάσπαρτα στην ελληνική ύπαιθρο. Τα αμφισβητήσιμα αυτά δάνεια αναφέρονται ως «*θαλασσοδάνεια*» για να υποδείξουν τους χαλαρούς όρους υπό τους οποίους χορηγήθηκαν.

Η δικτατορία ως κυβέρνηση είχε μεριμνήσει ώστε να νομοθετήσει απαλλαγή από δασμούς στον τομέα της ναυτιλίας, της βιομηχανίας και στον τουρισμό (στον τομέα του τουρισμού η χρηματοδότηση εξαπλασιάστηκε) και ειδικά σε όσους ελέγχονταν από ξένα κεφάλαια. Τα φορολογικά έσοδα από τις ναυτιλιακές εταιρείες είχαν παρουσιάσει μείωση από 109.000.000 το 1968 σε 29.000.000 το 1972, μία περίοδο στην οποία παρατηρήθηκε αύξηση του ελληνικού στόλου της τάξης των 16.7 εκατομμυρίων τόνων. Οι κυβερνητικοί ισχυρίζονταν με τη σειρά τους πως πέτυχαν τον καλύτερο διαμοιρασμό των φορολογικών βαρών εν συγκρίσει με τις τιμές πριν από το 1967. Πιο συγκεκριμένα το 55% των φορολογικών εσόδων του κράτους προερχόταν από έμμεση φορολόγηση η οποία επιβάρυνε τις ασθενέστερες τάξεις, ενώ το 36% αφορούσε στη φορολόγηση των νοικοκυριών.

Το γεγονός, ωστόσο, των μονομερών επενδύσεων σε στείρες δραστηριότητες επέφερε αναπόφευκτα στασιμότητα στην εγχώρια παραγωγή και ως εκ τούτου η κατανάλωση βασιζόταν εν πολλοίς σε εισαγωγές από το εξωτερικό. Την ίδια στιγμή το πλεόνασμα στη ρευστότητα συνεπαγόταν και γενικευμένη άνοδο των τιμών στην

αγορά θέτοντας τη βάση για εκτόξευση του πληθωρισμού. Συνεπώς, τόσο το εμπορικό όσο και το συναλλαγματικό ισοζύγιο παρουσίαζε πτώση με αποτέλεσμα τη διόγκωση των κρατικών δανείων.

Πράγματι, το γεγονός ότι η δικτατορία επέλεξε πολιτικά να παύσει τις σχέσεις με την κοινή αγορά υποβάθμισε σε κάθε περίπτωση την αγροτική παραγωγή, ενώ την ίδια στιγμή λειτουργούσε ανασταλτικά για τυχόν συμπόρευση με την ΕΟΚ. Ακολούθως η Τράπεζα της Ελλάδος το 1972 εξέπεμψε σήμα κινδύνου δεδομένου ότι πλέον η δραχμή είχε προσδεθεί στο δολάριο και ως εκ τούτου είχε υποτιμηθεί κατά 8% σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά νομίσματα. Σε διάστημα ενός έτους και μέχρι τον Αύγουστο του 1973 ο δείκτης τιμών καταναλωτή είχε αυξηθεί κατά 15% με την Ελλάδα να κατατάσσεται δεύτερη στις χώρες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ).

Δεδομένου ότι θα έπρεπε να αντιμετωπισθεί η επερχόμενη οικονομική κατάρρευση εξαιτίας της πολιτικής που ακολουθούσε το καθεστώς, οι συνταγματάρχες προέβησαν σε παράδοξα και αντιφατικά μέτρα προκειμένου να αντιμετωπισθεί η ζημιά. Ωστόσο, αυτού του είδους τα μέτρα δεν επέφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα, ενώ και το γεγονός ότι είχε επιβληθεί μηχανισμός συγκράτησης των τιμών οδήγησε σε περαιτέρω απορρύθμιση της λειτουργίας της αγοράς. Ως εκ τούτου προέκυψαν οι διπλές τιμές και το επονομαζόμενο «καπέλο» με την πλειονότητα του εμπορικού κόσμου να δημιουργεί σκοπίμως τεχνητές ελλείψεις για να είναι σε θέση να πωλούν πιο ακριβά. Το 1973 τα οικονομικά μεγέθη ήταν αν μη τι άλλο απελπιστικά, αφού το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο ξεπέρασε το 1.1 δισ. δολάρια και ο εξωτερικός δανεισμός τα 2,6 δισ. δολάρια.

Στο πλαίσιο αυτό της οικονομικής αποσταθεροποίησης και με κίνητρο την πολιτικοποίηση του καθεστώτος, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος την 1^η Οκτωβρίου του 1973 έδωσε εντολή για σχηματισμό κυβέρνησης από τον Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη⁴⁶. Ο Μαρκεζίνης ήταν ο μόνος πολιτικός ο οποίος είχε δεχθεί την πολιτική αυτή πρόταση του Παπαδόπουλου να πολιτευθεί στο πλαίσιο του νέου Συντάγματος με την κυβέρνηση να αναλαμβάνει και επισήμως καθήκοντα στις 8 Οκτωβρίου του 1973. Ο Μαρκεζίνης ως έμπειρος στην πολιτική αντιλήφθηκε πολύ γρήγορα την οικονομική κατάσταση της χώρας παρά το γεγονός ότι επεδίωκε να διεξαχθούν ελεγχόμενες

⁴⁶ Ν. Οικονόμου, «Η Απριλιανή Δικτατορία (1967-1974)», στο: *Ελληνική Ιστορία*, (επιμ. Μ. Σακελλαρίου, Χ. Μαλτέζου, Α. Ι. Δεσποτόπουλος), Αθήνα 2007, σ. 775.

εκλογές⁴⁷. Όσον αφορά στο ζήτημα της ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας προέβη σε στελέχωση του οικονομικού επιτελείου με πεπειραμένους πρώην υπουργούς, ενώ και ο ίδιος είχε αναλάβει πρωτοβουλία να επωμισθεί αρκετές αρμοδιότητες επί των οικονομικών. Επιπλέον, κατήργησε τον μηχανισμό ελέγχου των τιμών, εναρμόνισε το κόστος των αγροτικών προϊόντων με την κοινή αγορά και αποδέσμευσε τη δραχμή από το δολάριο⁴⁸.

Ως μεσοπρόθεσμο στόχο ο Μαρκεζίνης είχε θέσει την επιβολή ορίων στην καλπάζουσα οικονομική ανάπτυξη αν και δεν ετίθετο ζήτημα κεφαλαιοποίησης. Στον αντίποδα τα αραβικά κράτη⁴⁹ του περσικού κόλπου χρησιμοποιώντας το πετρέλαιο ως μηχανισμό διπλωματικής πίεσης προς τη Δύση, κατόρθωσαν να έχουν τον έλεγχο στον καθορισμό των διεθνών τιμών. Κατά τις πρώτες μέρες η τιμή του λίτρου αυξήθηκε κατά 17%, ενώ στην ελληνική οικονομία οι επιπτώσεις ήταν τραγικές, αφού εκτός από την αύξηση του κόστους διαβίωσης, η άνοδος των τιμών επιβάρυνε το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών. Ο Μαρκεζίνης προς τα τέλη Νοεμβρίου πήρε την απόφαση να εκφωνήσει δημόσιο λόγο, μέσω του οποίου θα ενημέρωνε σχετικά με τις διαστάσεις που είχε πάρει η πετρελαϊκή κρίση ως συναλλαγματικός κίνδυνος ο οποίος θα επέφερε περιορισμούς σε καύσιμα και ρεύμα από το Υπουργείο Συντονισμού.

Στις 25 Νοεμβρίου του 1973 το καθεστώς Ιωαννίδη επιχειρούσε να διαφοροποιηθεί από την φαυλοκρατία των προηγούμενων και αφού ανέτρεψε το καθεστώς του Γεωργίου Παπαδόπουλου, επεδίωξε να αναπροσαρμόσει πλήρως την οικονομική πολιτική του Σπυρίδωνος Μαρκεζίνη. Στις 27 Νοεμβρίου κυκλοφόρησε στις εφημερίδες ορισμένες εξηγήσεις⁵⁰:

«Αι ένοπλαι δυνάμεις της χώρας όχι μόνο έδωσαν την εντολήν των εις το καταλυθέν σχήμα να οδηγήσει το έθνος εκεί που είχαν υποσχεθεί ότι θα το οδηγούσαν, αλλά έκαμαν και πολύν υπομονήν. (...) Δεν ηδύναντο όμως, να διανοηθούν, αγνοί στρατιώτες αυτοί, ότι πρώην συνάδελφοί των θα ήτο δυνατόν να εκφύγουν της αποστολής των, να λησμονήσουν το καθήκον των και να προσπαθήσουν να οικειοποιηθούν ένα εθνικό κίνημα των ενόπλων δυνάμεων και να το καταστήσουν προσωπική των κατάστασιν (...) Παρεξήγησαν, όμως οι εντολοδόχοι την ανεκτικότητα εις τα πρώτα παραπατήματα και ηδιαφόρησαν εις τον κίνδυνον να εκθέσουν τας

⁴⁷ Ν. Οικονόμου, *ό. π.*, σ. 776.

⁴⁸ «Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης, Κυβέρνηση Μαρκεζίνη Σπυρίδωνος (1973)». www.ggk.gov.gr

⁴⁹ C. M. Woodhouse, *Η ιστορία ενός λαού. Οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα*, Αθήνα 2008, σ. 375.

⁵⁰ Εφημερίδα «Μακεδονία», 27.11.1973, σ. 1.

ενόπλους δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας εις την υποστήριξιν αθεμίτων ενεργειών που απέβλεπαν εις την στήριξιν μιας προσωποπαγούς καταστάσεως, με απροβλέπτους για το έθνος καταστρεπτικής συνεπειάς. Η φωνή όμως του καθήκοντος όσον και αν επεχειρήθη να καταπνιγή, εύρε την διέξοδόν της την 25η Νοεμβρίου, και με ενότητα και δυναμισμό έκοψε τα χέρια εκείνων που προσπαθούσαν να την φιμώσουν. (...) Από αυτήν την φωνήν εμφορομένη η νέα ηγεσία του κράτους, των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας, έχουσα επικεφαλής έναν αγνόν και εις την μορφήν ακόμη στρατιώτη, όπως είναι ο στρατηγός Φαίδων Γκιζίκης αλλά και αόκνους εργάτας τους αφανείς πρωτεργάτες της 25ης Νοεμβρίου ελπίζομεν ότι θα οδηγήσει το έθνος εις την λεωφόρον της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος».

Ο αρμόδιος επί των οικονομικών και πρωθυπουργός Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος⁵¹ επέβαλε εκ νέου πλαφόν στις τιμές αναστέλλοντας την εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων στα καύσιμα και στο ρεύμα. Η νέα κυβέρνηση επέβαλε σκληρή λιτότητα και προχώρησε σε μείωση της οικοδομικής δραστηριότητας μέσω της επιβολής του εκτάκτου τέλους στις εκδιδόμενες άδειες.

Τα μέτρα, ωστόσο, κατά του πληθωρισμού στράφηκαν τελικά εναντίον αυτών που τα εφάρμοσαν, ενώ και η ανάπτυξη παρουσίασε κάμψη χωρίς να έχουν όμως πρωτίστως ανασχεθεί οι πληθωριστικές πιέσεις. Από τις αρχές του 1974 η τιμή του πετρελαίου ανερχόταν σε 11.65 δολάρια το βαρέλι, γεγονός το οποίο επιβάρυνε την ήδη ενεργειακά εξαρτημένη κοινωνία και ελληνική βιομηχανία.

Στο πλαίσιο της ραγδαίας επιδείνωσης της ελληνικής οικονομίας και χωρίς καμία υποστήριξη ο Ιωαννίδης αναζητούσαν σε κάθε περίπτωση την αποτελμάτωση. Το καθεστώς Ιωαννίδη εκτός από την τραγωδία στην Κύπρο, άφησε πίσω του τη χώρα εν μέσω οικονομικής καταστροφής. Τον Αύγουστο του 1974 ο πληθωρισμός είχε ετήσιο ρυθμό της τάξης του 35% και στο τέλος του έτους η ύφεση άγγιζε το 6,4%. Πράγματι κατά τα πρώτα χρόνια ύστερα από την ολοκληρωτική κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος η οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας θεωρούνταν ως ένα από τα επιτεύγματα της μεταπολιτευτικής Ελλάδας⁵².

⁵¹ Ν. Οικονόμου, *ό. π.*, σ. 777.

⁵² Βλ. γενικά Ι. Tzortzis, *Greek Democracy and the Junta. Regime Crisis and the Failed Transition of 1973*, Λονδίνο 2021.

4.2. Το δικτατορικό καθεστώς ως κοινωνικό φαινόμενο-Λογοκρισία και Μηχανισμοί Ελέγχου

Ήδη από τις πρώτες μέρες της διακυβέρνησής του, το καθεστώς πραγματοποίησε ραγδαία εκκαθάριση των πραγμάτων ανατρέποντας αδίστακτα τους θεσμούς. Στις 29 Απριλίου διέλυσε τα κόμματα ξεκινώντας από την Ε.Δ.Α. Στις 4 Μαΐου με απόφαση του αρχηγού του Γ.Ε.Σ στρατηγού Αγγελή κατάργησε 161 οργανώσεις και σωματεία στην περιοχή της πρωτεύουσας και 113 στην επαρχία. Ανάμεσά τους πρώτες ήταν η Ελληνική Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη, η Εργατική Κίνηση για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη, ο Σύνδεσμος Νέων για τον Πυρηνικό Αφοπλισμό, η Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντίστασης, η Ελληνική Κίνηση για τη Βαλκανική Συνεννόηση κλπ. Την 1η Αυγούστου με την Α΄ Συντακτική Πράξη κατάργησε τη συνταγματική νομιμότητα και ισοβιότητα των δημοσίων υπαλλήλων και όρισε ότι θα απολυθούν όλοι οι μη νομιμόφρονες υπάλληλοι και λειτουργοί. Στις 2 Αυγούστου άρθηκε η ισοβιότητα των δικαστικών λειτουργών «διά την περίπτωση ελλείψεως νομιμοφροσύνης» Τέλος, έθεσε υπό τον απόλυτο έλεγχό του, τον Τύπο, την Εκκλησία, την Παιδεία, την Αυτοδιοίκηση, πάντα χωρία καμία αντίδραση.

Εκτός των άλλων στον τομέα του Τύπου ο έλεγχος ήταν ολοκληρωτικός, ενώ και η λογοκρισία ως φαινόμενο ήταν ιδιαίτερος αυστηρή σε κάθε έκφανση της ελληνικής κοινωνίας. Πράγματι μετά από τη συνταγματική εκτροπή του 1967 η λογοκρισία ήταν δριμεία σε σημείο όπου ακόμα και ο Σ. Κωνσταντόπουλος⁵³ ο οποίος υπήρξε θεωρητικός της δικτατορίας έφτασε σε σημείο να δηλώσει στην εφημερίδα *«Ελεύθερος Κόσμος»* πως *«μετά την Επανάσταση της 21ης Απριλίου καθιερώθη εις την Ελλάδα μία προσωρινή λογοκρισία, λόγω της έκτακτης κατάστασης»*.

Μέχρι και το 1974 οι κινηματογραφιστές για παράδειγμα, πλην ελαχίστων περιπτώσεων όπου επιχείρησαν να αποπροσανατολίσουν τη λογοκρισία, συμμορφώθηκαν αμέσως. Η λογοκρισία, ωστόσο, είχε και ως συνέπεια την αυτολογοκρισία των ίδιων των δημιουργών. Εκ των πραγμάτων οι περισσότεροι σκηνοθέτες δεν επεδίωκαν να καταπιαστούν με επικίνδυνη θεματολογία. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκαν και οι παραγωγοί των ταινιών, οι οποίοι δεν μπορούσαν

⁵³ Σ. Κωνσταντόπουλος, «Η αντιδικία μου με την ιντελεγκέντσια», στην: *Ελεύθερος Κόσμος*, σ. 159-160.

με τίποτα να φαντασθούν το ενδεχόμενο να έχουν σχέση με τη λογοκρισία ή ότι η ταινία τους επρόκειτο να μην προβληθεί για συγκεκριμένους λόγους. Το τελευταίο μάλιστα θα μπορούσε να προκαλέσει ακόμα και την οικονομική τους καταστροφή. Συνεπώς απέρριπταν οποιαδήποτε πρόταση για ταινία η οποία ενείχε κινδύνους και ασκούσαν παράλληλα πίεση τους σκηνοθέτες να αποφεύγουν οτιδήποτε θα προκαλούσε την επέμβαση της λογοκρισίας.

Όσον αφορά στον ξένο τύπο, ωστόσο, δεν είχε απαγορευθεί η κυκλοφορία του, πλην ορισμένων περιπτώσεων, ώστε η κυκλοφορία να φθάσει και σε μεγάλα ύψη. Έτσι, ως ένα βαθμό, το κοινό ήταν σε θέση να πληροφορείται για τα τεκταινόμενα, εξαιτίας των ανταποκρίσεων των ξένων δημοσιογράφων. Με την επικράτηση της Δικτατορίας, ορισμένες εφημερίδες και περιοδικά διέκοψαν την έκδοσή τους αυτόβουλα (*Ελευθερία*, *Αθηναϊκή*, *Ελευθεροτυπία*). Την πιο ηχηρή όμως και θαρραλέα στάση επέδειξε η Ελένη Βλάχου, η οποία έκλεισε ολόκληρο το δημοσιογραφικό της συγκρότημα (εφημερίδες *Καθημερινή*, *Μεσημβρινή*, περιοδικό *Εικόνες*) και στις 25 Απριλίου 1967 κοινοποίησε προς το προσωπικό εξώδικο δήλωση καταγγελίας της σύμβασης, η οποία αποτελούσε τολμηρή πολιτική πράξη και απροκάλυπτη αντιστασιακή ενέργεια.

Το τραγούδι ασκούσαν εξίσου αυστηρότατος έλεγχος, ενώ χαρακτηριστικά ο Μίκης Θεοδωράκης απαγορεύθηκε ευθύς εξαρχής. Το μέτρο της αυστηρότητας το δίνει η περιπέτεια μιας σύνθεσης του Μάνου Χατζηδάκι, από την οποία αφαιρέθηκε η λέξη «*Παρασκευή*», που θύμιζε την ημέρα της 21ης Απριλίου. Όσον αφορά τα βιβλία, καταρτίζονταν πίνακες των απαγορευμένων και συχνά οι συγγραφείς υφίσταντο σκληρή δίωξη. Αντίθετα η σχολική βιβλιογραφία πλουτίστηκε με έργα πολιτικής αγωγής των μαθητών, με βάση την ιδεολογία του καθεστώτος. Επιπλέον, τα σχολικά βιβλία είχαν πολλές σελίδες αφιερωμένες στο έργο και την αιτιολογία της 21ης Απριλίου. Περισσότερα από 800 βιβλία Ελλήνων και ξένων συγγραφέων θεωρήθηκαν «επικίνδυνα» με αποτέλεσμα να αποσυρθούν από τα βιβλιοπωλεία ή ακόμα και να καταστραφούν.

Αντιθέτως το καθεστώς της δικτατορίας εστίαζε στο μαζικό θέαμα και ειδικά στο ποδόσφαιρο το οποίο τη συγκεκριμένη περίοδο αναδείχθηκε σε βασικό παράγοντα της ψυχαγωγίας των Ελλήνων με αποκορύφωμα το «έπος του Γουέμπλεϊ», την πορεία δηλαδή του Παναθηναϊκού στο Κύπελλο Πρωταθλητριών την άνοιξη του 1971. Η ποδοσφαιρική ανωτερότητα του Παναθηναϊκού εκείνη την εποχή, ήταν φυσικό από τη μία μεριά να κρατήσει ψηλά το ανάστημα του κόσμου και από την

άλλη να δέχεται επίθεση από μηχανισμούς προπαγάνδας για την οικειοποίηση της ευρωπαϊκής μας επιτυχίας προκειμένου να ωφεληθούν.

Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής της, η δικτατορία χρησιμοποίησε σε μεγάλο βαθμό τη λαϊκή μουσική στα μέσα μαζικής ενημέρωσης για να ενισχύσει τη σχέση μεταξύ της χούντας και της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, νομιμοποιώντας με τη σειρά της την κυριαρχία της στη χώρα. Το καθεστώς χρηματοδότησε διαγωνισμούς τραγουδιού και συναυλίες με λαϊκούς μουσικούς καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του. Τα αγαπημένα είδη μουσικής που χρησιμοποιούσε η κυβέρνηση ήταν αυτά που συνόδευαν τους καλαματιανούς και τσάμικο δημοτικούς χορούς. Επιπλέον, το καθεστώς ενθάρρυνε την παραγωγή νέων δημοτικών τραγουδιών με στίχους που εξυμνούν την κυβέρνηση και τους ηγέτες της, όπως ο Γεώργιος Παπαδόπουλος. Επειδή το κλαρίνο εμφανιζόταν τόσο έντονα στη μουσική της χούντας, παραμένει συνδεδεμένο με τους Συνταγματάρχες από πολλούς Έλληνες σήμερα. Η ιδεολογία πίσω από την προώθηση της λαϊκής μουσικής ήταν διπλή: να γεφυρωθεί το χάσμα της συνέχειας με το παρελθόν και το παρόν της Ελλάδας και να περιοριστούν οι ξένες πολιτιστικές επιρροές όπως η ψυχεδελική μουσική (η οποία θα μπορούσε να έχει πολιτικές χροιές αντίθετες με αυτές της χούντας) αντικαθιστώντας τις με παραδοσιακά ελληνικά.

4.3. Επιβολή λογοκρισίας στον χώρο των τεχνών

Η λογοκρισία δεν παρουσιάζεται μόνο στην Ελλάδα αλλά αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο κυρίως ύστερα από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου που επέφερε σημαντικές ανακατατάξεις στο διεθνές προσκήνιο σε όλα τα επίπεδα. Στην Ελλάδα και στο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού κλίματος όπως είχε διαμορφωθεί, επικράτησε μια ιδιότυπη μορφή δημοκρατίας (καχεκτική δημοκρατία)⁵⁴ δεδομένου ότι στους ηττημένους του Εμφυλίου πολέμου δεν αναγνωρίζονταν τα θεμελιώδη δικαιώματά τους.

Στον τομέα των τεχνών η λογοκρισία βρήκε γόνιμο έδαφος να επιβληθεί και ιδίως στον χώρο του κινηματογράφου. Αυτό ενδεχομένως να οφειλόταν στο γεγονός ότι ο κινηματογράφος γενικότερα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα⁵⁵ είχε μεταβληθεί σταδιακά σε μία καινοτόμο μορφή τέχνης η οποία δεν γνώριζε σύνορα. Βάσει της ήδη ισχύουσας νομοθεσίας προκειμένου μια παραγωγή να μπορέσει να πάρει άδεια ώστε

⁵⁴ Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946 -1967*, Αθήνα 2013.

⁵⁵ Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, Αθήνα 2019, σ. 372-378.

να προχωρήσουν τα γυρίσματα ενός έργου οι συντελεστές ήταν υποχρεωμένοι να καταθέσουν συνοπτικά την υπόθεση της ταινίας, ολόκληρο το κείμενο των διαλόγων, καθώς επίσης και τα ονόματα αυτών που επρόκειτο να λάβουν μέρος. Η αρμόδια επιτροπή άσκησης λογοκρισίας είχε τη δυνατότητα να μην επιτρέπει τη δημόσια προβολή κάποιας ταινίας σε ολόκληρη τη χώρα ή ακόμα και για συγκεκριμένες περιφερειακές ενότητες, με το να προβαίνει σε αφαίρεση διαλόγων ή σκηνών ή ακόμα και αλλάζοντας τον τίτλο του έργου. Η δικτατορία εκτός από την ιδιαιτέρως αυστηρή και αυθαίρετη εν μέρει εφαρμογή της ήδη ισχύουσας νομοθεσίας, τροποποίησε τη σύνθεση των λογοκριτικών επιτρόπων προβαίνοντας σε επανέλεγχο των έργων που είχαν προβληθεί και πριν από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου του 1967. Άξια αναφοράς είναι η ακόλουθη δήλωση απαγόρευσης:

Απόφαση της Επιτροπής Λογοκρισίας για την ταινία «*Το Μπλόκο*» (30/4/1966)

Η επιβολή και άσκηση της λογοκρισίας βασιζόταν σε δύο σημεία:

1. Αρχικά, είχε σχέση με τα έργα τα οποία προέβαλλαν ανατρεπτικές πολιτικές ή κοινωνικές ιδέες,
2. Δευτερευόντως επικεντρωνόταν στις αποκαλυπτικές, για τα δεδομένα της εποχής, «*ερωτικές*» ταινίες οι οποίες κρίνονταν επιζήμιες για τη νεολαία και εναντιώνονταν με «*τας υγιείς κοινωνικά παραδόσεις του ελληνικού λαού*».

«*Απεφασίσαμεν και διατάσσομεν, Απαγορεύομεν...*» Η ορολογία αυτή κυριαρχούσε στο δικτατορικό καθεστώς της ασφυκτικά προληπτικής και κατασταλτικής λογοκρισίας που επιβαλλόταν σε κάθε πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια της επταετίας⁵⁶.

Μέχρι και το 1974 οι κινηματογραφικοί παραγωγοί, πλην ελαχίστων περιπτώσεων όπου επιχείρησαν να αποπροσανατολίσουν τη λογοκρισία, συμμορφώθηκαν στην κατάσταση όπως αυτή είχε διαμορφωθεί. Η λογοκρισία, ωστόσο, είχε και ως συνέπεια την αυτολογοκρισία των ίδιων των δημιουργών. Εκ των πραγμάτων οι περισσότεροι σκηνοθέτες δεν επεδίωκαν να καταπιαστούν με

⁵⁶ Σύμφωνα με τον Βασίλη Ραφαηλίδη «*η λογοκρισία δεν ήταν πρόβλημα των θεσμών, αλλά ζήτημα νοοτροπίας*» όπως δήλωσε χαρακτηριστικά στο τέλος του ντοκιμαντέρ «*Η Χούντα, η Λογοκρισία και ο Ελληνικός Κινηματογράφος*» που προβλήθηκε στην ΕΡΤ το 1997 και ουσιαστικά αφηγείται τη μακρά σχέση του νέου ελληνικού κινηματογράφου με το καθεστώς της δικτατορίας. Διαθέσιμο στο: <https://flix.gr/news/junta-censorship-cinema.html> ημερομηνία προσπέλασης 21.9.2022

επικίνδυνη θεματολογία. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκαν και οι παραγωγοί των ταινιών, οι οποίοι δεν μπορούσαν με τίποτα να φαντασθούν το ενδεχόμενο να έχουν *πάρε-δώσε* με τη λογοκρισία ή, , ότι η ταινία τους επρόκειτο να μην προβληθεί. Ιδίως το τελευταίο θα μπορούσε να προκαλέσει ακόμα και την οικονομική τους καταστροφή. Συνεπώς απέρριπταν οποιαδήποτε πρόταση για ταινία η οποία ενείχε κινδύνους και ασκούσαν παράλληλα πίεση τους σκηνοθέτες να αποφεύγουν οτιδήποτε θα προκαλούσε την επέμβαση της λογοκρισίας.

Ο χώρος του θεάτρου, ως μορφή τέχνης, υφίστατο του μια διαδικασία ελέγχου και κατά συνέπεια απαγόρευσης. Όπως συνέβαινε και στον χώρο του κινηματογράφου έτσι και σε αυτόν του θεάτρου η επιτροπή της λογοκρισίας λειτουργούσε με παρόμοιο τρόπο. Στο πλαίσιο του προκαταρκτικού ελέγχου ο θίασος υπέβαλλε στην επιτροπή λογοκρισίας αίτημα προκειμένου το έργο ή η παράσταση να πάρει έγκριση. Ακολούθως κατά τη διάρκεια του δεύτερου σταδίου λογοκρισίας ο αρμόδιος λογοκριτής επρόκειτο να συλλέξει πληροφορίες για την παράσταση από ολόκληρη την επικράτεια, ενώ ο ίδιος βρισκόταν πάντοτε σε εγρήγορση για τυχόν δράσεις ή οτιδήποτε άλλο έθιγε το καθεστώς. Εφόσον το έργο λάμβανε έγκριση και η παράσταση ανέβαινε ο λογοκριτής από την πλευρά του μπορούσε να εισέλθει στην παράσταση αιφνιδιαστικά αν αυτή προηγουμένως θεωρούνταν ύποπτη.

Είναι γεγονός ότι αρκετοί θίασοι ταλανίζονταν από το καθεστώς και τη λογοκρισία όχι μόνο κατά την περίοδο της επταετίας αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια των μετεμφυλιακών χρόνων. Ύστερα από το Σύνταγμα του 1952 η προληπτική λογοκρισία για τον τύπο, έστω και τυπικά, δεν ίσχυε αν και δεν συνέβη το ίδιο και με τον χώρο του θεάματος. Εκτός αυτού, όμως, είχε ενεργοποιηθεί εκ νέου ο νόμος 44/1937 του Ιωάννη Μεταξά όπως επίσης και το κατοχικό διάταγμα 1.108/1942 σχετικά με την προληπτική λογοκρισία⁵⁷. Πιο συγκεκριμένα για την περίπτωση του Εθνικού Θεάτρου δεν υπάρχουν μέχρι τώρα επίσημα έγγραφα σχετικά με τη λογοκρισία. Ίσως αυτό να οφείλεται και στο γεγονός ότι η μοναδική πηγή ήταν τα θεατρικά κείμενα, καθώς δεν υπήρχε ηχητική καταγραφή των παραστάσεων, αλλά και τα σκηνικά βιβλία. Ωστόσο, η κειμενική διάσταση και αποτύπωση των θεατρικών έργων συνιστά μια μονοδιάστατη έκφασή τους και επομένως και της λογοκρισίας που ήταν δυνατόν να επιβληθεί σε αυτά.

⁵⁷ Κ. Γεωργακάκη, *Η εφήμερη γοητεία της επιθεώρησης (1894-2014)*, Αθήνα 2013, σ. 212-213.

Οι νομοθετικές αυτές διατάξεις είχαν καθορίσει τους πολιτικούς θεσμούς ήδη από την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας μέχρι και τη δικτατορία των συνταγματαρχών και εξαιτίας των οποίων συρρικνώθηκε η ελευθερία στην καλλιτεχνική έκφραση. Αυτού του είδους οι απαγορεύσεις τέθηκαν σε εφαρμογή δήθεν για την εξάλειψη της κομμουνιστικής απειλής που όμως εν τέλει οδήγησαν σε έναν γενικευμένο έλεγχο της ελληνικής κοινωνίας.

Στον χώρο των Τεχνών εντάσσεται σε κάθε περίπτωση και η λογοτεχνία η οποία υπέστη και αυτή με τη σειρά της λογοκρισία ύστερα από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου. Η επιβολή της επονομαζόμενης προληπτικής λογοκρισίας ίσχυσε κατά τη διάρκεια των δύο περίπου πρώτων ετών της δικτατορίας. Απόρροια του γεγονότος αυτού ήταν οι συγγραφείς να πάρουν την απόφαση να μην προβούν σε δημοσιεύσεις τουλάχιστον για το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Στα χρόνια αυτά, που τα χαρακτήριζε η ανελευθερία στην έκφραση, οι λογοτεχνικός κόσμος προέβαλλε τη σιωπή τους ως διαμαρτυρία. Γενικότερα ο πνευματικός κόσμος ακολούθησε τη γραμμή αυτή έναντι της ανυπόφορης πραγματικότητας όπως διαμορφωνόταν στο πλαίσιο του δικτατορικού καθεστώτος.

Διακεκριμένοι λογοτέχνες της εποχής διαμαρτυρήθηκαν με έντονο τρόπο αν και οι περισσότεροι από αυτούς απέφυγαν να δημοσιεύσουν τα έργα τους. Ωστόσο, τον Νοέμβριο του 1969, το φαινόμενο της προληπτικής λογοκρισίας δεν ίσχυε πλέον δεδομένου ότι είχε θεσπισθεί νέα νομοθεσία βάσει της οποίας τόσο οι συγγραφείς όσο και οι εκδότες είχαν τη δυνατότητα να μεριμνούν για τα έργα τους ώστε αυτά να συμφωνούν με το καθεστώς. Είναι άξιο αναφοράς και το γεγονός ότι οι τίτλοι των έργων ήταν υποχρεωτικό να συμφωνούν ακριβώς με το περιεχόμενό τους, ενώ οι αλληγορικοί τίτλοι δεν επιτρέπονταν, αφού χαρακτηρίζονταν ως παραπλανητικοί. Ο Γιώργος Σεφέρης σε δημόσια παρέμβασή του, η οποία μεταδόθηκε από την ελληνική υπηρεσία του BBC δήλωσε τα ακόλουθα:

«Πάει καιρός που πήρα την απόφαση να κρατηθῶ ἔξω ἀπὸ τὰ πολιτικὰ τοῦ τόπου. Προσπάθησα ἄλλοτε νὰ τὸ ἐξηγήσω. Αὐτὸ δὲ σημαίνει διόλου πὸς μοῦ εἶναι ἀδιάφορη ἡ πολιτικὴ ζωὴ μας. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὡς τώρα τελευταῖα, ἔπαυα κατὰ κανόνα νὰ ἀγγίζω τέτοια θέματα· ἐξάλλου τὰ ὅσα δημοσίεψα ὡς τις ἀρχὲς τοῦ 1967 καὶ ἡ κατοπινὴ στάση μου - δὲν ἔχω δημοσιέψει τίποτα στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τότε ποὺ φιμώθηκε ἡ ἐλευθερία - ἔδειχναν, μοῦ φαίνεται, ἀρκετὰ καθαρὰ τὴ σκέψη μου.

Μολαταῦτα, μῆνες τώρα, αἰσθάνομαι μέσα μου καὶ γύρω μου, ὀλοένα πιὸ

έπιτακτικά, τὸ χρέος νὰ πῶ ἕνα λόγο γιὰ τὴ σημερινὴ κατάστασή μας. Μὲ ὅλη τὴ δυνατὴ συντομία, νὰ τί θὰ ἔλεγα:

«Κλείνουν δυὸ χρόνια ποὺ μᾶς ἔχει ἐπιβληθεῖ ἕνα καθεστῶς ὀλωσδιόλου ἀντίθετο μὲ τὰ ἰδεώδη γιὰ τὰ ὁποῖα πολέμησε ὁ κόσμος μας καὶ τόσο περιλάμπρα ὁ λαός μας στὸν τελευταῖο παγκόσμιο πόλεμο. Εἶναι μία κατάσταση ὑποχρεωτικῆς νάρκης, ὅπου ὅσες πνευματικὲς ἀξίες κατορθώσαμε νὰ κρατήσουμε ζωντανές, μὲ πόνους καὶ μὲ κόπους, πᾶνε κι αὐτὲς νὰ καταποντιστοῦν μέσα στὰ ἐλώδη στεκούμενα νερά. Δὲ θὰ μοῦ ἦταν δύσκολο νὰ καταλάβω πῶς τέτοιες ζημιὲς δὲ λογαριάζουν πάρα πολὺ γιὰ ὀρισμένους ἀνθρώπου».

«Δυστυχῶς δὲν πρόκειται μόνον γι' αὐτὸ τὸν κίνδυνο. Ὅλοι πιά τὸ διδάχτηκαν καὶ τὸ ξέρουν πὼς στὶς δικτατορικὲς καταστάσεις ἡ ἀρχὴ μπορεῖ νὰ μοιάζει εὐκολη, ὅμως ἡ τραγωδία περιμένει ἀναπότρεπτη στὸ τέλος. Τὸ δράμα αὐτοῦ τοῦ τέλους μᾶς βασανίζει, συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα, ὅπως στοὺς παμπάλαιους χοροὺς τοῦ Αἰσχύλου. Ὅσο μένει ἡ ἀνωμαλία, τόσο προχωρεῖ τὸ κακό».

«Εἶμαι ἕνας ἄνθρωπος χωρὶς κανένα ἀπολύτως πολιτικὸ δεσμὸ καί, μπορῶ νὰ τὸ πῶ, μιλῶ χωρὶς φόβο καὶ χωρὶς πάθος. Βλέπω μπροστά μου τὸν γκρεμὸ ὅπου μᾶς ὀδηγεῖ ἡ καταπίεση ποὺ κάλυψε τὸν τόπο. Αὐτὴ ἡ ἀνωμαλία πρέπει νὰ σταματήσει. Εἶναι ἐθνικὴ ἐπιταγή».

«Τώρα ξαναγυρίζω στὴ σιωπὴ μου. Παρακαλῶ τὸ Θεὸ νὰ μὴ μὲ φέρει ἄλλη φορὰ σὲ παρόμοια ἀνάγκη νὰ ξαναμιλήσω»⁵⁸.

Ο Σεφέρης ὡς λογοτέχνης θεωροῦσε πὼς ὁ ποιητὴς δὲν θα ἔπρεπε νὰ εκφράζει τὴ σιωπὴ του μὲσω πολιτικῶν τοποθετήσεων, καθὼς ἡ ἴδια ἡ σιωπὴ θα αποτελέσει τὴν κύρια διαμαρτυρία ἐναντι τοῦ καθεστώτος το ὁποῖο ἔχει ἤδη παραβιάσει κάθε μορφή ἐλευθερίας. Με τὴ σειρά τους οἱ λογοτέχνες εκμεταλλεζόμενοι τὴν καινούρια νομοθετικὴ διάταξη εγκαινιάζοντας μία νέα ἐποχὴ γιὰ τὴ λογοτεχνία στὴν Ελλάδα.

⁵⁸ Διαθέσιμο στο: https://www.sansimera.gr/articles/758_ημερομηνία_προσπέλασης_24.6.2022 Το καθεστῶς τῆς δικτατορίας ἔχοντας ἐμφανῶς ἐνοχληθεῖ ἀπὸ τὶς δηλώσεις αὐτὲς τοῦ Σεφέρη ἀφαίρεσε τὸ ἀξίωμα ποῦ εἶχε ὁ ποιητὴς ὡς πρέσβης ἐπὶ τιμὴ ἀλλὰ καὶ τὸ δικαίωμά του νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ διαβατήριό του. Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ δικαιολογήσει τὴν κίνηση αὐτὴ προέταξε τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ δηλώσεις τοῦ Σεφέρη μεταδόθηκαν ἀπὸ τὴ σοβιετικὴ ραδιοφωνία καὶ ἐπομένως αποτελοῦν ἀνθελληνικὴ προπαγάνδα. Εἶναι, ὠστόσο, χαρακτηριστικὸ, ὅτι ἡ κηδεῖα τοῦ Γιώργου Σεφέρη στὶς 22 Σεπτεμβρίου τοῦ 1971 ἔλαβε τὸν χαρακτῆρα ἀντιδικτατορικῆς συγκέντρωσης.

Αντιπροσωπευτικό λογοτεχνικό κείμενο αυτής της γενιάς των λογοτεχνών είναι το διήγημα το οποίο φέρει τον τίτλο «*Ο Γύψος*» του Θανάση Βαλτινού και είναι το πιο γνωστό από τα κείμενα της συλλογής «*Δεκαοχτώ Κείμενα*». Το πεζογράφημα αυτό διακωμωδεί κυρίως τη ρητορεία της δικτατορίας. Ο Θανάσης Βαλτινός επικεντρώνει στη γνωστή ρήση του Γεωργίου Παπαδόπουλου «*Ασθενή έχομεν. Εις τον γύψον τον εβάλαμεν*» και ουσιαστικά κυριολεκτεί, με πρωταγωνιστή τον ίδιο τον ανώνυμο αφηγητή ο οποίος πέφτει θύμα ατυχήματος από δημόσια έργα μέχρι να φτάσει στο σημείο ο γιατρός να του καλύψει με γύψο τόσο τα μάτια όσο και το στόμα ώστε να τελικά να ασφυκτιά. Η ερμηνεία του κειμένου αφορά σε κάθε περίπτωση στα όσα υπομένουν οι Έλληνες στη διάρκεια της επταετίας⁵⁹.

Η απριλιανή δικτατορία υποχρέωσε σε αντίσταση το σύνολο του πνευματικού και λογοτεχνικού εν προκειμένω κόσμου, ώστε να διασφαλισθούν κατά το δυνατόν τα δημοκρατικά ιδεώδη και φυσικά να προασπισθούν οι ανθρώπινες ελευθερίες οι οποίες καταπατούνταν. Πράγματι μέχρι και την ολοκληρωτική πτώση της δικτατορίας η λογοτεχνική παραγωγή σίγασε και περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό εντός ενός ραγδαίως μεταβαλλόμενου πολιτικού τοπίου το οποίο έμελλε να τροποποιήσει άρδην τα έως τότε δεδομένα σε όλους τους τομείς.

Εκτός όμως από τον λογοτεχνικό χώρο η λογοκρισία άσκησε έλεγχο και στον τομέα των εικαστικών τεχνών. Η 21η Απριλίου 1967 υπήρξε μια ιδιαίτερη ημερομηνία στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Η δικτατορία επήλθε ύστερα από μια περίοδο πολιτικής αστάθειας στη χώρα, παρεμποδίζοντας την κανονική πορεία των πραγμάτων στον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό τομέα. Μια τέτοια διαταραχή δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη και την πολιτιστική ζωή της χώρας. Είναι άξιο να αναλυθεί το πώς αντέδρασε ο κόσμος της τέχνης και ποιες ήταν οι επιπτώσεις της δικτατορίας στην ελληνική εικαστική σκηνή. Επιπλέον, παρουσιάζει ενδιαφέρον να επιχειρήσουμε μια προσέγγιση σε αυτά τα ερωτήματα μέσα από μια ματιά στις εκθέσεις και τα έργα τέχνης που δημιουργήθηκαν και εκτέθηκαν στη χώρα κατά τα επτά χρόνια του στρατιωτικού καθεστώτος.

Η περίοδος της ιδιότυπης «σιωπής» κράτησε δύο χρόνια, μέχρι και το 1969. Από την αρχή, ωστόσο, υπήρξαν φωνές που διαφωνούσαν με αυτή την απουσία από την πολιτιστική ζωή, υποστηρίζοντας ότι καλλιτέχνες και διανοούμενοι, ως τα πιο «ευαίσθητα» στοιχεία της κοινωνίας, είχαν χρέος να μιλήσουν και να δείξουν τη

⁵⁹ Κ. Χρυσομάλλη-Heinrich, «Το ύφος της αμεσότητας, η αρμονία λόγου και περιεχομένων. Στοιχεία της ποιητικής του Θανάση Βαλτινού, *Πόρφυρας*, τχ. 103 (2002), σ. 39.

διαμαρτυρία τους. Επιπλέον, οι νεότεροι καλλιτέχνες που ήταν στην αρχή της καριέρας τους ένιωθαν συγκρατημένοι δεν μπόρεσαν να εκφραστούν δημόσια ή να αποτελέσουν μέρος της καλλιτεχνικής σκηνής της χώρας, δεδομένου ότι δεν μπορούσαν να εξελιχθούν καλλιτεχνικά και να σχηματίσουν το δικό τους καλλιτεχνικό ιδίωμα. Δεν πρέπει να υποτιμούμε το γεγονός ότι η συμμετοχή σε μια τοπική καλλιτεχνική σκηνή ήταν ζήτημα «επιβίωσης», καθώς οι καλλιτέχνες έπρεπε να εργαστούν για να επιβιώσουν, όχι μόνο οικονομικά αλλά και καλλιτεχνικά. Σύντομα έγινε φανερό ότι η απομόνωση δεν ήταν η λύση και το γεγονός αυτό δεν θα μπορούσε παρά να οδηγήσει στην εξάλειψη της ελληνικής τέχνης.

Μια συλλογική επανεμφάνιση των καλλιτεχνών, με εκθέσεις που θα έπαιρναν χαρακτήρα διαμαρτυρίας και αντίστασης κατά του Στρατιωτικού Καθεστώτος, συζητούνταν έντονα στους καλλιτεχνικούς κύκλους. Η δολοφονία δε του Robert Kennedy θεωρήθηκε η κατάλληλη στιγμή για μια τέτοια ενέργεια, ωστόσο αυτό τελικά δεν συνέβη ποτέ⁶⁰.

Η έκθεση που σηματοδότησε την έξοδο από τη σιωπή των καλλιτεχνών πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1969 από τον Βλάσση Κανιάρη. Αυτή η ιστορική και πολυσυζητημένη έκθεση πραγματοποιήθηκε στη «Νέα Πινακοθήκη» της Αθήνας και είχε έντονο πολιτικό και κατά κάποιο τρόπο ακτιβιστικό χαρακτήρα, καθώς είχε ως στόχο όχι μόνο τη διαμαρτυρία κατά του Καθεστώτος αλλά κυρίως την κινητοποίηση του ελληνικού λαού.

Τα έργα που εκτέθηκαν περιελάμβαναν ανθρώπινα μέλη και αντικείμενα από γύψο, συρματοπλέγματα και κόκκινα γαρίφαλα, όλα -κυρίως γύψος και γαρίφαλα- με βαθύ και προφανές συμβολικό νόημα. Ο σοβάς, που μορφολογικά ανήκε στο έργο του Κανιάρη (χρησιμοποιούσε γύψο από το 1963-64), έκανε άμεση αναφορά στην περίφημη φράση του δικτάτορα Παπαδόπουλου:

«Η Ελλάδα είναι άρρωστη. Την είχαμε βάλει σε γύψο. Θα παραμείνει σε γύψο μέχρι να αναρρώσει». Η Ελλάς ασθενεί. Την έχω θέσει εις τον γύψον. Θα παραμείνη εις τον γύψον μέχρις ότου ιαθεί».

Δεν υπήρχε κατάλογος εκθέσεων, καθώς ο ίδιος ο Κανιάρης είχε λογοκρίνει τα κείμενα που επρόκειτο να εκδοθούν, για να αποφευχθεί η «στόχευση» της έκθεσης από το καθεστώς και για να μην χάσουν άλλοι, ειδικά όσοι εργάζονται στην αντίσταση. Αντί για κατάλογο, σε κάθε επισκέπτη προσφέρθηκε ένα κόκκινο

⁶⁰ Π. Κουνενάκη, *Νέοι Έλληνες Ρεαλιστές*, Αθήνα 1988, σ. 24.

γαρύφαλλο που φύτευε από έναν μικρό γύψινο κύβο, συμβολίζοντας την ιδέα ότι το γαρύφαλλο μεγαλώνει παρά το γύψο. Η έκθεση σημείωσε μεγάλη επιτυχία -η Caniariis χρειάστηκε να φτιάξει άλλους 1000 γύψινους κύβους με γαρίφαλα για τους επισκέπτες της έκθεσης τις 21 μέρες που διήρκεσε- εκπληρώνοντας τον στόχο της. Η ιστορία καλύφθηκε από τον διεθνή Τύπο και μετά την έκθεση, ο καλλιτέχνης έφυγε για το Παρίσι.

Μετά την έκθεση του Κανιάρη, η καλλιτεχνική δραστηριότητα άρχισε ξανά σταδιακά, ιδιαίτερα από το 1970 και μετά. Η πλειονότητα των καλλιτεχνών αρνήθηκε να συμμετάσχει σε κρατικές εκδηλώσεις (Μπιενάλε, Πανελλήνιες, κ.λπ.) και έτσι οι περισσότερες εκθέσεις γίνονταν σε γκαλερί, ιδιωτικούς χώρους ή ξένα ινστιτούτα. Μερικές από αυτές τις εκθέσεις έλαβαν τη μορφή αντιδικτατορικών εκφράσεων, εσοχές ή μη, αφού τα έργα που παρουσιάζονταν (ενδεικτικά καλλιτεχνικών τάσεων της εποχής), είχαν πολλαπλά νοήματα και μπορούσαν να μεταφραστούν και να ληφθούν από το κοινό διαφορετικά, ανάλογα με το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο. Σε κάθε περίπτωση, οι εκδηλώσεις αυτές συνέβαλαν στη δημιουργία κλίματος αλληλεγγύης και ενωμένων καλλιτεχνών και κοινού ενάντια στο δικτατορικό καθεστώς.

Η δικτατορία ήρθε σε μια εποχή που η εικαστική σκηνή στην Ελλάδα ανθούσε, προκαλώντας οπισθοδρόμηση κυρίως επειδή διέκοψε τις επαφές με τη διεθνή τέχνη, θέτοντας τη χώρα σε απομόνωση, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια. Η επιστροφή των Ελλήνων καλλιτεχνών, που είχαν σπουδάσει και ζήσει στο εξωτερικό και ήταν φορείς νέων και ανανεωτικών ιδεών, σταμάτησε, αρκετοί καλλιτέχνες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα για πολιτικούς λόγους, ενώ οι υπόλοιποι αποφάσισαν να απέχουν από την καλλιτεχνική δραστηριότητα ως αντίδραση στην δικτατορία. Κατά τη διάρκεια αυτής της «σιωπηλής» περιόδου ο καλλιτεχνικός διάλογος μεταξύ των ίδιων των καλλιτεχνών αλλά και μεταξύ αυτών και του κοινού σταμάτησε. Επιπλέον, η λογοκρισία που επιβλήθηκε και τα αμφίβολα αισθητικά πρότυπα των δικτατόρων και του λαού τους, υπεύθυνου για την τέχνη και την πολιτιστική πολιτική, δεν συνέβαλαν στην πρόοδο της ελληνικής τέχνης.

Μετά τα δύο πρώτα χρόνια, οι καλλιτέχνες αποφάσισαν να σπάσουν τη σιωπή και άρχισαν να εκθέτουν ξανά. Προφανώς, πολλοί από αυτούς επηρεάστηκαν σε κάποιο βαθμό από την ανατροπή της δημοκρατίας και τα τραγικά γεγονότα που ακολούθησαν, γεγονός που αποτυπώθηκε στα έργα τους. Εμφανίστηκαν έργα τέχνης και εκθέσεις με πολιτικό και αντιδικτατορικό νόημα, ενώ μερικές φορές το νόημα

ήταν ξεκάθαρο, καθώς πιο συχνά το μήνυμα υπονοούνταν μέσω συμβολισμών λόγω της λογοκρισίας.

Το κοινό έμαθε όχι μόνο να αποκωδικοποιεί μηνύματα αλλά και να λαμβάνει και να μεταφράζει τις πολλαπλές έννοιες ενός έργου τέχνης σύμφωνα με το κυρίαρχο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο. Αυτή η ενδιαφέρουσα μορφή αντιδικτατορικής αλληλεγγύης ευνόησε, μεταξύ των άλλων και την υποδοχή των τάσεων της τέχνης, που πριν από μερικά χρόνια θα θεωρούνταν ριζοσπαστικές. Τόσο οι καλλιτέχνες όσο και οι θεατές ήταν πιο έτοιμοι από ποτέ να ξεπεράσουν τον παραδοσιακό συντηρητισμό του μέσου Έλληνα της εποχής. Οι ριζοσπαστικές μορφές, όπως οι ριζοσπαστικές ιδεολογίες, είχαν μεγαλύτερο αντίκτυπο, ίσως επειδή η δικτατορία έκανε ό,τι ήταν δυνατό για να καταπολεμήσει οτιδήποτε ήταν ριζοσπαστικό. Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά την περίοδο της δικτατορίας εισήχθησαν στοιχεία όπως η χρήση αντισυμβατικού υλικού, η παρέμβαση χώρου και χρόνου στο έργο τέχνης, η έννοια του εφήμερου (περιβάλλοντα, εγκαταστάσεις, δρώμενα, παραστάσεις). Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες ευνόησαν επίσης τις νέες, ποικίλες μορφές φωτορεαλιστικής τέχνης με κριτικό περιεχόμενο στο πνεύμα της Pop Art και – αυτό που θεωρείται γαλλική εκδοχή της – του Nouveaux Realism. Οι κονστρουκτιβιστικές - γεωμετρικές τάσεις εντοπίζονται και στα έργα πολλών καλλιτεχνών που εργάζονταν στα ατελιέ τους και ξεκινώντας από τους δικούς τους πειραματισμούς συνέκλιναν σε ένα κοινό πεδίο έρευνας⁶¹.

Κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης το η λογοκρισία έπαψε να υφίσταται αν και παγιώθηκε στη συνείδηση της εκάστοτε εξουσίας με αποτέλεσμα να έχει λάβει μέχρι και σήμερα μια ανεπίσημη μορφή. Σήμερα επιβιώνει μια διαφορετική μορφή η οποία επιβάλλεται από μερίδα πολιτών, συλλόγων, πολιτευτών, φορέων και γενικά άλλων παραγόντων ώστε να απαγορεύει το ανέβασμα των θεατρικών παραστάσεων στη σκηνή⁶². Συνεπώς, το «κράτος-πανεπόπτης» και οι μηχανισμοί του, χειραγωγώντας και παραβιάζοντας τις ελευθερίες του ατόμου, επέβαλλαν στους πολίτες τις αποδεκτές ιδεολογίες, τις χρηστές παραδόσεις του έθνους, αλλά ακόμα και το αισθητικό του κριτήριο.

⁶¹ Μ. Χριστοφόγλου, «Η Καταλυτική επίδραση της δικτατορίας», αφιέρωμα Τέχνη και Πολιτική, Επτά Ημέρες – Καθημερινή, 9 Ιανουαρίου 2005.

⁶² Γ. Ζιώγας, Λ. Καραμπίνης, Γ. Σταυρακάκης, Δ. Χριστόπουλος, *Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008.

Είναι γεγονός πως ο καλλιτεχνικός κόσμος και όχι μόνο δοκιμάστηκε κατά τη διάρκεια της επταετίας αλλά παρά τις αντιξοότητες που ανέκυψε η καλλιτεχνική παραγωγή δεν έπαψε να προοδεύει και να επιδεικνύει έργο.

Ε' Κεφάλαιο

Αντιδικτατορικές οργανώσεις

Ολόκληρη η αριστερή πτέρυγα του ελληνικού πολιτικού φάσματος, συμπεριλαμβανομένου και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, αντιτάχθηκε ήδη εκ προοιμίου στο καθεστώς της δικτατορίας. Πολλές νέες μαχητικές ομάδες σχηματίστηκαν το 1968, τόσο στην εξορία όσο και στην Ελλάδα, για να προωθήσουν τα δημοκρατικά ιδεώδη. Μεταξύ αυτών ήταν το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα, η Δημοκρατική Άμυνα και η Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση. Η πρώτη ένοπλη δράση κατά της δικτατορίας ήταν η αποτυχημένη προσπάθεια του Αλέξανδρου Παναγούλη να δολοφονήσει τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, στις 13 Αυγούστου 1968. Ο Α. Παναγούλης, σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «Καθημερινή» μετά τη μεταπολίτευση, ανέφερε μεταξύ άλλων για τον Ιωαννίδη:

«Υστερα από αυτή την πρώτη φορά, τον ξαναείδα στις 28 Αυγούστου, δηλαδή 15 μέρες αργότερα. Ήταν στο 401 στρατιωτικό νοσοκομείο, όπου με είχαν πάει πληγιασμένο, σε κωματώδη κατάσταση, επειδή αρνιόμουν να πάρω τροφή. Μετά συνήλθα από το κόμα, με είχαν αλυσοδεμένο στο κρεβάτι. Ο Ιωαννίδης ζύγωσε, μαζί με τον αρχηγό των βασανιστών μου, τον Θεοφιλογιαννάκο, κι αμέσως ο Θεοφιλογιαννάκος ρίχτηκε επάνω μου φωνάζοντας: Μίλα. μίλα ή θα σε κάνω να μιλήσεις εγώ. Μην πιστέψεις ότι θα γλυτώσεις, επειδή είσαι στο νοσοκομείο. Μην έχοντας τη δύναμη να του απαντήσω, τον έφτυσα στο πρόσωπο. Ο Θεοφιλογιαννάκος απάντησε με μια φοβερή γροθιά. Το αίμα άρχισε να τρέχει από το στόμα κι από τη μύτη μου, μα ο Ιωαννίδης σήκωσε το χέρι, σάμπως αγανακτισμένος ή σα να ήθελε να τον σταματήσει και είπε: Φαίνεται δεν έμαθες ακόμα πως ένας στους εκατό χιλιάδες δεν μιλάει κι αυτή είναι η περίπτωση του. Έπειτα στράφηκε σε μένα, και πάντα ψύχραιμος και ήρεμος, πρόσθεσε: Θα σε τουφεκίσω...»

Η απόπειρα δολοφονίας έλαβε χώρα το πρωί της 13ης Αυγούστου, όταν ο Παπαδόπουλος μετέβη από την εξοχική του κατοικία στο Λαγονήσι στην Αθήνα, συνοδευόμενος από μοτοσυκλέτες και αυτοκίνητα της προσωπικής του ασφάλειας⁶³. Ο Αλέξανδρος Παναγούλης άναψε βόμβα σε σημείο της παραλιακής όπου η λιμουζίνα που μετέφερε τον Παπαδόπουλο χρειάστηκε να επιβραδύνει, αλλά η βόμβα δεν κατάφερε να βλάψει τον Παπαδόπουλο. Ο Παναγούλης αιχμαλωτίστηκε λίγες

⁶³ Κ. Μαρδάς, *Αλέξανδρος Παναγούλης-Πρόβες Θανάτου*, Αθήνα 1997, σ. 56.

ώρες αργότερα σε κοντινή θαλάσσια σπηλιά, καθώς το σκάφος που θα τον άφηνε να διαφύγει από το σημείο της επίθεσης δεν είχε εμφανιστεί.

Ο Παναγούλης μεταφέρθηκε στα γραφεία της Ελληνικής Στρατιωτικής Αστυνομίας (ΕΑΤ-ΕΣΑ), όπου ανακρίθηκε και βασανίστηκε. Στις 17 Νοεμβρίου 1968 καταδικάστηκε σε θάνατο και έμεινε στη φυλακή για πέντε χρόνια. Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ο Παναγούλης εξελέγη βουλευτής, ενώ θεωρείται εμβληματική μορφή του αγώνα για την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Η περίπτωση Παναγούλη ήταν και η πρώτη επίσημη μορφή αντίστασης εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος. Μπορεί τα αποτελέσματα που περίμεναν πολλοί από την ενέργειά του, να μην ήταν τα αναμενόμενα, τουλάχιστον όμως στάλθηκε το πρώτο μήνυμα στους ιθύνοντες του καθεστώτος πως ο λαός αρχίζει προοδευτικά να εναντιώνεται στο στρατιωτικό καθεστώς.

Από τις πρώτες μεγάλες αντιδικτατορικές οργανώσεις ήταν το Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ) το οποίο είχε ιδρυθεί τον Μάιο του 1967, από στελέχη της Ε.Δ.Α, του Κ.Κ.Ε, συνδικαλιστές και μέλη της Νεολαίας Λαμπράκη. Τον ιδρυτικό πυρήνα αποτέλεσαν οι Μίκης Θεοδωράκης, Φιλίνης, Μπριλλάκης, Βότσης, Μανωλάκος και ο Τάσος Δήμου. Πολύ γρήγορα το Π.Α.Μ άρχισε να εκδίδει την παράνομη εφημερίδα «*Νέα Ελλάδα*», ενώ δέκα μέρες μετά την ίδρυσή του γεννιόταν η μεγάλη αντιστασιακή οργάνωση του Κέντρου, η Δημοκρατική Άμυνα (ΔΑ). Στην αρχή περιλάμβανε πέντε μεγάλες ομάδες που οι εκπρόσωποί τους αποτελούσαν το 5μελές Διοικητικό Συμβούλιο. Οι ομάδες αυτές ήταν : Ο «Όμιλος Παπαναστασίου», η Ελληνική Σοσιαλδημοκρατική Ένωση, οι Δημοκρατικοί Σύλλογοι, που αποτελούνταν κυρίως από επαγγελματίες και τεχνίτες, μια ομάδα φοιτητών και η ομάδα βουλευτών της Ένωσης Κέντρου, που ανήκαν κυρίως στην Κεντροαριστερή πτέρυγα⁶⁴.

Η ίδρυση των δύο μεγάλων αντιδικτατορικών οργανώσεων Π.Α.Μ και Δ.Α, αποτελεί κομβικό σημείο για την αντίσταση κατά της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Η Δεξιά, ωστόσο, απουσίαζε από το προσκλητήριο της οργανωμένης αντίστασης αν και θα εμφανιζόταν αργότερα, όταν από τον Σεπτέμβριο ο τότε αρχηγός της, που βαθμιαία θα μεταβαλλόταν σε πανελλαδικό και υπερκομματικό σύμβολο, Π. Κανελλόπουλος ύψωσε πρώτος τη φωνή του από τον πολιτικό κόσμο.

⁶⁴ Διαθέσιμο στο: <https://www.tanea.gr/2018/11/14/people/xounta-syntagmatarxon-poies-antistasiakes-organoseis-edrasan-stin-eptaetia/> ημερομηνία προσπέλασης 5.9.2022.

Πράγματι, αντιδικτατορικές οργανώσεις πολλαπλασιάζονταν ταχύτατα, παρά το γεγονός ότι η δράση τους ήταν πολύ περιορισμένη, καθώς επικεντρωνόταν στον παράνομο Τύπο, ή σε προκηρύξεις. Πιο συγκεκριμένα στις 26 Ιουνίου του 1967, οι περαστικοί που περνούσαν μπροστά από τη Στρατιωτική Λέσχη Θεσσαλονίκης και από το μαντρότοιχο του Γ' Σώματος Στρατού, με έκπληξη αντίκρισαν την κόκκινη επιγραφή «Κάτω η Χούντα». Επιπλέον, το βράδυ της 4ης Αυγούστου του 1967, σε κτήριο της Άνω Τούμπας πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση αξιωματικών για να ακούσουν επετειακή ομιλία. Ξαφνικά, όμως, μια φωτεινή επιγραφή, κατασκευασμένη από φλεγόμενα στουπιά, έλαμψε σε απόσταση 100 μέτρων: «1-1-4». Την επιγραφή την έσβησαν, αλλά το επεισόδιο και ο συμβολισμός του έκαναν εντύπωση στους συγκεντρωμένους αξιωματικούς. Εκτός αυτού στις 2 Σεπτεμβρίου του 1967, έλαβαν χώρα τα εγκαίνια της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης (ΔΕΘ). Εκείνο το βράδυ σε κεντρικό στύλο της ΔΕΗ έξω από τον περίβολο της Έκθεσης, προέκυψε μια ανωμαλία. Όταν έφτασε το συνεργείο για να την επισκευάσει, αντιλήφθηκε ότι ο στύλος είχε διατρυπηθεί σε τέσσερα σημεία, όπου είχαν τοποθετηθεί εκρηκτικά καψύλλια. Ήταν φανερό ότι είχε προπαρασκευαστεί ο στύλος για να ανατιναχτεί, οπότε όλη η Δ.Ε.Θ θα βυθιζόταν στο σκοτάδι. Ο εκρηκτικός μηχανισμός, ωστόσο, δεν λειτούργησε όπως αναμενόταν, και η βλάβη ήταν περιορισμένη.

Ήδη από την αρχή της επιβολής της δικτατορίας τόσο τα συνδικαλιστικά όσο και τα κομματικά στελέχη της Ε.Δ.Α επιχείρησαν να συσπειρώσουν την εργατική τάξη με πρωτοστάτη τον Τάσο Δήμου από την πλευρά του Π.Α.Μ. Ακολούθως στις 17 Αυγούστου του 1967 κοινοποιήθηκε η ίδρυση του Α.Ε.Μ. (Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο). Ωστόσο, οι μηχανισμοί ελέγχου του δικτατορικού καθεστώτος δεν επέτρεπαν σε καμία περίπτωση γενικευμένες εργατικές αντιδράσεις ή φοιτητικές διαδηλώσεις. Βέβαια, στο πλαίσιο ενός συνεχώς αναπτυσσόμενου τεχνολογικά κόσμου, το φοιτητικό κίνημα δεν παραμένει στάσιμο, αλλά αντιθέτως επιδιώκει τον ξεσηκωμό ο οποίος βασίζεται σε πολιτικά κίνητρα⁶⁵. Οι φοιτητές αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας δραστηριοποιήθηκαν λαμβάνοντας μέρος σε αντιστασιακές δράσεις, ενώ τον Δεκέμβριο του 1967 ιδρύθηκε η οργάνωση «Ρήγας Φεραίος»⁶⁶ με

⁶⁵ Ο. Δάφερμος, *Φοιτητές και Δικτατορία. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, Αθήνα 2009.

⁶⁶ Α. Υφαντόπουλος, «Το ΚΚΕ Εσωτερικού και ο Ρήγας Φεραίος» στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: μαρτυρίες και ιδεολογική διαχείριση της μνήμης» *Δοκίμες*, τχ. 13-14 (2005), σ. 217-258.

αριστερή κατεύθυνση και τον πυρήνα της οποίας αποτελούσαν μέλη της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη, της Ε.Δ.Α. και του Κ.Κ.Ε⁶⁷.

Πολύ γρήγορα ο αρχηγός του Γ.Ε.Σ στρατηγός Αγγελής, ως υπεύθυνος ασφαλείας στο πλαίσιο του στρατιωτικού νόμου, διέταξε την κατάργηση και κατάσχεση των περιουσιακών στοιχείων 280 περίπου σπουδαστικών συλλόγων, μεταξύ των οποίων ήταν και η Ε.Φ.Ε.Ε (Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας). Ως εκ τούτου τα πανεπιστημιακά ιδρύματα κατακλύστηκαν από όργανα της Αστυνομίας. Για τον λόγο αυτόν ακριβώς ο «*Ρήγας Φεραίος*» δεν μπόρεσε να αναπτύξει σοβαρή δράση, παρά μόνο την έκδοση της αντιστασιακής εφημερίδας «*Θούριος*».

Το γεγονός της επιβολής της δικτατορίας στην Ελλάδα είχε αν μη τι άλλο προκαλέσει ανησυχία και σε ολόκληρη την Ευρώπη δεδομένου ότι διαφαινόταν μια γενικευμένη εξάπλωση της στρατιωτικοποίησης. Στο εξωτερικό ιδρύθηκαν αρκετές αντιδικτατορικές οργανώσεις⁶⁸ με κέντρα χώρες όπως η Σουηδία, η Γαλλία και η Αγγλία⁶⁹. Παράρτημα του Π.Α.Μ. είχε ιδρυθεί και στη Δυτική Ευρώπη, ενώ εκείνος ο οποίος συνέβαλε σημαντικά στον αντιδικτατορικό αγώνα ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου. Όταν έφτασε στη Γαλλία δήλωσε πως η Ένωση Κέντρου θα αγωνισθεί για την ανατροπή του καθεστώτος, ενώ οι δηλώσεις αυτές προκάλεσαν αναστάτωση στην Ελλάδα. Προς αυτή την κατεύθυνση στις 27 Φεβρουαρίου του 1967 ίδρυσε το Π.Α.Κ. (Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα) υπό την προεδρία του ίδιου του Ανδρέα Παπανδρέου και με έδρα τη Στοκχόλμη στη Σουηδία⁷⁰.

Η επίσημη υποστήριξη του Π.Α.Κ. από πολιτικές δυνάμεις στη Σουηδία προκάλεσε έκπληξη και διπλωματικές αντιδράσεις του καθεστώτος στην Αθήνα ενώ και ο Ανδρέας Παπανδρέου τύγγανε διεθνούς προβολής. Οι δηλώσεις του για τον ένοπλο αγώνα ήταν ανεδαφικές, προσέφεραν όπλα στη Δικτατορία, δημιουργούσαν ανησυχία των συντηρητικών στρωμάτων και ίσως ήταν άκαιρες, αλλά σε κάθε περίπτωση με τη δραστηριότητά του ενεργοποιούσε την αντίσταση στην Ευρώπη και κατ'επέκταση και στο εσωτερικό⁷¹. Το Π.Α.Κ. άρχισε να εξαπλώνεται και στο εσωτερικό της Ελλάδας με τον Ιωάννη Αλευρά ως εντολοδόχος του Ανδρέα

⁶⁷ Α. Υφαντόπουλος, *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, (Διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2010, σ. 38.

⁶⁸ Γ. Φλώρος, *Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία. Στοιχεία για την εμφάνιση, τη δράση και την πορεία τους*, Αθήνα 2007, σ. 89-90.

⁶⁹ Βλ. γενικά Α. Nafpliotis, *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War*, Λονδίνο 2012.

⁷⁰ ΠΑΚ, *Ντοκουμέντα*, Αθήνα 1997, σ. 67.

⁷¹ ΠΑΚ, *Ντοκουμέντα*, Αθήνα 1997, σ. 89.

Παπανδρέου να αναλαμβάνει την οργάνωση, μέχρι τον Αύγουστο του 1968, οπότε και τον συνέλαβαν. Ωστόσο, οι ολοένα μαχητικότερες θέσεις που έπαιρνε ο αρχηγός του προκαλούσαν αντιδράσεις στην Ελλάδα, ακόμα και μεταξύ των αντιστασιακών κύκλων, που τις θεωρούσαν ακραίες.

Την 1η Νοεμβρίου 1968 ο θάνατος του εμβληματικού πολιτικού ηγέτη Γεωργίου Παπανδρέου έδωσε την ευκαιρία σε περίπου 300.000 Έλληνες να βγουν στους δρόμους και να διαδηλώσουν ενάντια στους σκληρούς δικτάτορες που είχαν καταλάβει τη χώρα στις 21 Απριλίου 1967. Η κηδεία του «Γέρου της Δημοκρατίας», όπως αποκαλείται μέχρι σήμερα ο Παπανδρέου, δύο μέρες αργότερα έδωσε στους συνταγματάρχες μια γεύση της αγανάκτησης του ελληνικού λαού.

Ο Παπανδρέου υπέκυψε στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός μετά από πολύωρη χειρουργική επέμβαση σε ηλικία 80 ετών. Πριν από το γεγονός αυτό ήταν σε κατ' οίκον περιορισμό από το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967.

Η είδηση του θανάτου του λογοκρίθηκε από το καθεστώς:

«Ο Γεώργιος Παπανδρέου έφυγε από τη ζωή στις 2.20 τα ξημερώματα σε ηλικία 80 ετών. Ο θάνατός του ήταν αποτέλεσμα εγκεφαλικής θρόμβωσης, η οποία ήταν αδύνατο να αποτραπεί από τους γιατρούς. Τις τελευταίες του στιγμές ο γιος του Γεώργιου Παπανδρέου, Γεώργιος, στεκόταν δίπλα στο κρεβάτι του. Στις τρεις τα ξημερώματα ο γιατρός του πρώην πρωθυπουργού κ. Μπάκαλος ανακοίνωσε: «Στις 2.20 πέρασε ο ασθενής. Όλα πήγαν καλά μέχρι τις 2.05, όταν σημειώθηκε εγκεφαλικό. Μετά, μέσα σε 10 με 15 λεπτά, τελείωσε».

Απαγορεύτηκε στις ελληνικές εφημερίδες να δημοσιεύσουν τη βιογραφία του πρώην πρωθυπουργού, ωστόσο, ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία και ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί μετέδωσαν εκτενή ρεπορτάζ, σχόλια και πληροφορίες για την πολύβουη ζωή του Γεωργίου Παπανδρέου.

Η χούντα κατέβαλε κάθε προσπάθεια να υποτιμήσει το γεγονός, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Στις 21.30 το βράδυ της 1ης Νοεμβρίου, η σορός του Παπανδρέου μεταφέρθηκε από το Νοσοκομείο Ευαγγελισμός στο παρεκκλήσι της Μητροπολιτικής Εκκλησίας για να εκτεθεί. Το καθεστώς δεν μπορούσε να απαγορεύσει στους

ανθρώπους να αποδίδουν φόρο τιμής στους νεκρούς⁷², καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν εναντίον της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Στις 2 Νοεμβρίου, ξένα πρακτορεία ειδήσεων ανέφεραν από την Αθήνα:

«Από νωρίς το πρωί ένα σεβαστό πλήθος που ήρθε να τιμήσει τον Γεώργιο Παπανδρέου για τελευταία φορά, στο παρεκκλήσι της Μητρόπολης, παρελαύνει συνεχώς μπροστά από το φέρετρό του. Ήρεμα και σιωπηλά, το πλήθος, άνθρωποι από όλα τα κοινωνικά στρώματα, με την πλειοψηφία τους νέους και τις γυναίκες να διαπρέψουν, περιμένουν σε μια ατελείωτη ουρά. Πολλοί κρατούν λουλούδια που θα τοποθετηθούν στο φέρετρο. Πολλοί με δάκρυα στα μάτια».

Ο αριθμός αυτών που θρηνούσαν ανησύχησε τους δικτάτορες και η αστυνομία εξέδωσε μια προειδοποίηση:

«Το Αρχηγείο της Αστυνομίας Αθηνών ανακοινώνει ότι, σύμφωνα με εξακριβωμένες πληροφορίες, στοιχεία της άκρας Αριστεράς, εκμεταλλεζόμενοι τη σημερινή νεκρώσιμη ακολουθία της σορού του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου, θα επιχειρήσουν προβοκάτσιες και άλλες συκοφαντικές ενέργειες που θα στιγματίσουν την εικόνα της χώρας».

«Επειδή η βεβήλωση της ιερότητας οποιασδήποτε θρησκευτικής τελετής ή πομπής είναι άκρως αντίθετη με τις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις και τον πολιτισμό μας γενικότερα, και ως εκ τούτου απαράδεκτη, οι αρμόδιες αρχές θα λάβουν όλα τα νόμιμα μέτρα για να αποτρέψουν οποιαδήποτε άσχημη πράξη».

Οι προειδοποιήσεις του καθεστώτος δεν πτόησαν το πλήθος που συγκεντρώθηκε στην περιοχή της Μητρόπολης στις 3 Νοεμβρίου. Η πλάτη του παθιασμένου πλήθους ήταν στην πλατεία Συντάγματος ενώ όλοι οι παράδρομοι γύρω από τη Μητρόπολη ήταν κατάμεστοι. Οι ξένοι ρεπόρτερ έκαναν λόγο για 300.000 ανθρώπους.

Το πλήθος αποχαιρέτησε γενναία τον εκλιπόντα δημοκρατικό ηγέτη. Ο κόσμος φώναζε χωρίς φόβο: «Δημοκρατία – Δημοκρατία», «Παπανδρέου – Παπανδρέου», «Ελευθερία – Ελευθερία», «Αθάνατος – Αθάνατος».

⁷² Βασιλικό Διάταγμα 732, «Περί απονομής τιμών κατά την κηδείαν τοῦ πρώην Πρωθυπουργοῦ Γεωργίου Παπανδρέου», ΦΕΚ Α 253/1968.

Ξένα πρακτορεία ανέφεραν: «Από το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, ο ελληνικός λαός είχε χάσει κάθε ελευθερία έκφρασης, τόσο γραπτώς όσο και προφορικά. Σήμερα, όμως, ο κόσμος διαδηλώνει, λαμβάνοντας ως σύμβολο τον παλιό φιλελεύθερο ηγέτη, την καταγγελία του για το στρατιωτικό καθεστώς, την αγάπη του για την ελευθερία, την ελπίδα να ξεπεράσει την «καταπίεση». Το πλήθος φώναζε «*Ελευθερία*», αλλά και «*Κάτω η Χούντα*», «Ο λαός θα νικήσει» και «*Δημοκρατία*». Και όπως σε όλες τις μεγάλες στιγμές της ιστορίας τους, τα τραγούδια, κληρονομιά των αγώνων τους για ανεξαρτησία, εκφράστηκαν αυθόρμητα και επαναλήφθηκαν από χιλιάδες χείλη».

Η νεκρώσιμη πομπή ήταν σαν ένα τεράστιο ανθρώπινο ποτάμι. Χιλιάδες ακολούθησαν το φέρετρο φωνάζοντας συνθήματα. Όταν ο επικεφαλής της πομπής έφτασε στο Α' Νεκροταφείο, η ουρά του ήταν στην οδό Φιλελλήνων, κοντά στην πλατεία Συντάγματος. Η αστυνομία φρόντισε να μην επέμβει – προφανώς φοβόταν τις βίαιες αντιδράσεις. Συνέλαβαν 40 άτομα που φώναζαν συνθήματα γύρω από το νεκροταφείο. Οι συλληφθέντες οδηγήθηκαν στο Επείγον Στρατοδικείο και σε 36 από αυτούς επιβλήθηκαν ποινές φυλάκισης από 18 μήνες έως 4 χρόνια και 8 μήνες.

Η κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου ήταν η μεγαλύτερη αντιδικτατορική διαδήλωση με την αυθόρμητη συμμετοχή εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων όλων των πολιτικών πεποιθήσεων⁷³.

⁷³ Πεθαίνει ο Γεώργιος Παπανδρέου, Ιστορικό Λεύκωμα 1968, σ. 90-95, στην: *Καθημερινή* (1998).

ΣΤ' Κεφάλαιο

Η κατάρρευση της δικτατορίας και η Τουρκική εισβολή στην Κύπρο 1974

Η κατάρρευση της δικτατορίας τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο πυροδοτήθηκε από μια σειρά γεγονότων που εκτυλίχθηκαν αμέσως μετά την προσπάθεια απελευθέρωσης του Παπαδόπουλου, με την ιδεολογική κατάρρευση να προηγείται της τελικής πολιτικής της κατάρρευσης. Κατά τη διάρκεια αυτής αλλά και μετά από αυτήν τη διαδικασία, οι εσωτερικές πολιτικές πιέσεις της χούντας ήρθαν στο προσκήνιο και έθεσαν τις χουντικές φατρίες αντιμέτωπες, καταστρέφοντας έτσι τη φαινομενικά μονολιθική συνοχή της δικτατορίας.

Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί σοβαρά η συνοχή του πολιτικού μηνύματος και, κατά συνέπεια, η αξιοπιστία του καθεστώτος. Αργότερα τα γεγονότα έδειξαν ότι επρόκειτο για ένα θανατηφόρο χτύπημα, από το οποίο η χούντα δεν συνήλθε ποτέ. Ταυτόχρονα, κατά την προσπάθεια απελευθέρωσης του Παπαδόπουλου, ορισμένοι από τους περιορισμούς τους οποίους είχε επιβάλει το καθεστώς αφαιρέθηκαν από το πολιτικό σώμα της Ελλάδας. Κατά συνέπεια το γεγονός αυτό οδήγησε σε αιτήματα για περισσότερες ελευθερίες και πολιτικές αναταραχές, σε μια κοινωνία που έρεπε προς τη δημοκρατική δράση πριν από τη δικτατορία⁷⁴.

Η εξέγερση πυροδότησε μια σειρά γεγονότων που έβαλαν απότομα τέλος στις προσπάθειες του Παπαδόπουλου για «απελευθέρωση». Ο Ταξίαρχος Δημήτριος Ιωαννίδης, ένας δυσανεκτός⁷⁵ σκληροπυρηνικός του δικτατορικού καθεστώτος και επί μακρόν προστατευόμενος του Γεώργιου Παπαδόπουλου ως επικεφαλής της τρομοκρατικής Στρατιωτικής Αστυνομίας, χρησιμοποίησε την εξέγερση ως πρόσχημα για να αποκαταστήσει τη δημόσια τάξη και οργάνωσε ένα αντιπραξικόπημα μέσω του οποίου ανατράπηκε ο Παπαδόπουλος αλλά και ο Σπυρίδων Μαρκεζίνη στις 25 Νοεμβρίου. Ο στρατιωτικός νόμος αποκαταστάθηκε και η νέα Χούντα διόρισε πρόεδρο τον στρατηγό Φαίδωνα Γκιζίκη και πρωθυπουργό τον οικονομολόγο Αδαμάντιο Ανδρουτσόπουλο, αν και ο Ιωαννίδης παρέμεινε ο ισχυρός άνδρας των παρασκηνίων.

Η καιροσκοπική παρέμβαση του Ιωαννίδη είχε ως αποτέλεσμα να καταστραφεί ο μύθος ότι η δικτατορία τον μύθο ήταν μια ιδεαλιστική μερίδα

⁷⁴ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995, σ. 221.

⁷⁵ Σ. Μαρκεζίνη, *Αναμνήσεις 1972-1974*, Αθήνα 1979, σ. 100.

αξιωματικών του στρατού με ακριβώς τα ίδια ιδανικά οι οποίοι είχαν αναλάβει να σώσουν την Ελλάδα χρησιμοποιώντας τη συλλογική τους σοφία. Το βασικό δόγμα της δικτατορικής ιδεολογίας είχε παρέλθει και μαζί με αυτό και η συλλογικότητα. Από προεπιλογή, παρέμεινε ο μόνος άνδρας στην κορυφή μετά την ανατροπή των άλλων τριών αρχηγών της χούντας. Χαρακτηριστικά ανέφερε ιδεολογικούς λόγους⁷⁶ για την εκδίωξη της παράταξης Παπαδόπουλου, κατηγορώντας τους για παρέκκλιση από τις αρχές της Επανάστασης και ιδίως για διαφθορά και κατάχρηση των προνομίων τους ως αξιωματικοί του στρατού οι οποίοι αποκόμιζαν οικονομικά οφέλη.

Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος και το καθεστώς του υποστήριζαν ότι η «Επανάσταση» της 21ης Απριλίου 1967 έσωσε την Ελλάδα από το παλαιοκομματικό σύστημα. Στο σημείο εκείνο, ωστόσο, ο Ιωαννίδης ισχυριζόταν ότι το πραξικόπημα του έσωσε την Επανάσταση από την παράταξη του Παπαδόπουλου. Η δυσλειτουργία καθώς και ο ιδεολογικός κατακερματισμός του καθεστώτος βγήκαν εν τέλει στο φως. Ο Ιωαννίδης, ωστόσο, δεν έκανε αυτές τις κατηγορίες προσωπικά καθώς προσπαθούσε πάντα να αποφεύγει την περιττή δημοσιότητα. Οι ραδιοφωνικές εκπομπές, ακολουθώντας το γνωστό πλέον σενάριο «πραξικόπημα σε εξέλιξη» με πολεμική μουσική διάσπαρτη, με στρατιωτικές εντολές και ανακοινώσεις απαγόρευσης κυκλοφορίας, επαναλάμβαναν συνεχώς ότι ο στρατός αναλάμβανε τα ηνία της εξουσίας για να σώσει τις αρχές της επανάστασης και ότι η ανατροπή της κυβέρνησης Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη υποστηρίχθηκε από τον στρατό, το ναυτικό και την αεροπορία. Χαρακτηριστικό είναι εν προκειμένω το σχετικό δημοσίευμα του βρετανικού σταθμού BBC:

«Η ελληνική κυβέρνηση ανατράπηκε από τις ένοπλες δυνάμεις της χώρας μετά από εβδομάδες αναταραχών. Φαίνεται ότι υπήρξε μικρή ή καθόλου αντίσταση όταν τανκς εισήλθαν στην Αθήνα και στρατεύματα πήραν θέσεις γύρω από κυβερνητικά κτίρια λίγο πριν τα ξημερώματα. Το πραξικόπημα ενορχηστρώθηκε από τον αρχηγό της τρομοκρατικής στρατιωτικής αστυνομίας, ταξίαρχο Δημήτριο Ιωαννίδη. Μετά την αυξανόμενη αναταραχή στην Ελλάδα και έρχεται οκτώ ημέρες μετά τις φοιτητικές εξεγέρσεις στις οποίες 13 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους και εκατοντάδες τραυματίστηκαν. Ο πρώην ηγέτης της Ελλάδας και αυτοδιορισμένος Πρόεδρος, Γιώργος Παπαδόπουλος, θεωρείται ότι βρίσκεται υπό βαριά φρουρά στην

⁷⁶ M. Nikolinakos, *Widerstand und Opposition in Griechenland: vom Militärputsch 1967 zur neuen Demokratie*. Luchterhand 1974, σ. 237.

παραθαλάσσια βίλα του, 20 μίλια από την πρωτεύουσα. Ο ίδιος ήρθε στην εξουσία με στρατιωτικό πραξικόπημα πριν από έξι χρόνια. Από τότε ηγήθηκε ενός καθεστώτος που χαρακτηρίζεται από καταστολή και βαρβαρότητα».

«Δεν αναφέρθηκε αέρας έντασης στην Αθήνα μετά το πραξικόπημα και η εξόριστη Ελληνίδα εκδότης Ελένη Βλάχος είπε στο BBC στο Λονδίνο ότι ο πρώην πρόεδρος δεν θα λείψει. Δεν νομίζω ότι κάποιος μισήθηκε τόσο πικρά - ταπείνωσε τον ελληνικό λαό», είπε. Ο αντιστράτηγος Φαίδων Γκιζίκης, διοικητής της Α' Στρατιάς, ορκίστηκε διάδοχός του. Σε μια εκπομπή στο έθνος σήμερα το απόγευμα, είπε ότι δεν τρέφει καμία προσωπική φιλοδοξία και αποδέχτηκε την εντολή των ενόπλων δυνάμεων. Η μόνη μου φιλοδοξία είναι να συμβάλω στην ομαλή λειτουργία του καθεστώτος, καθώς και στην εδραίωση της ηρεμίας και της ενότητας μεταξύ του ελληνικού λαού, είπε. Αμέσως μετά το πραξικόπημα, όλες οι τηλεφωνικές υπηρεσίες ανεστάλησαν. Ο Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών έκλεισε αλλά άνοιξε ξανά μετά από λίγες ώρες. Επιβλήθηκε επίσης απαγόρευση κυκλοφορίας, αλλά αναμένεται να αρθεί αύριο το πρωί. Ένα στρατιωτικό ανακοινωθέν ανήγγειλε ότι η ανατροπή της κυβέρνησης υποστηρίχθηκε από τον στρατό, το ναυτικό και την αεροπορία και έλεγε ότι ήταν μια «συνέχεια της επανάστασης του 1967», όταν οι Έλληνες συνταγματάρχες, με επικεφαλής τον κ. Παπαδόπουλο, ανέλαβαν τον έλεγχο. Στη συνέχεια, η δήλωση κατηγορούσε τον κ. Παπαδόπουλο ότι «απομακρύνθηκε από τα ιδανικά της επανάστασης του 1967» και «ώθησε τη χώρα προς την κοινοβουλευτική διακυβέρνηση πολύ γρήγορα». Νωρίτερα φέτος, ο κ. Παπαδόπουλος ανακήρυξε την Ελλάδα δημοκρατία, καταργώντας τη μοναρχία και αυτοανακηρύσσεται πρόεδρος». ⁷⁷

Ταυτόχρονα ανακοίνωσαν ότι το νέο πραξικόπημα ήταν «η συνέχεια της επανάστασης του 1967» και κατηγόρησαν τον Παπαδόπουλο ότι «απομακρύνθηκε από τα ιδανικά της επανάστασης του 1967» και «ώθησε τη χώρα πολύ γρήγορα προς την κοινοβουλευτική διακυβέρνηση». Πριν από την κατάληψη της εξουσίας, ο Ιωαννίδης προτιμούσε να εργάζεται στο παρασκήνιο και δεν κατείχε ποτέ κανένα επίσημο αξίωμα στη χούντα. Ήταν τώρα ο de facto ηγέτης ενός καθεστώτος ανδρείκελου που αποτελούταν από μέλη, μερικά από τα οποία περισυλλέγονταν από στρατιώτες της Ελληνικής Στρατιωτικής Αστυνομίας (ΕΣΑ) σε περιπλανώμενα τζιπ για να υπηρετήσουν και άλλα που απλώς επιλέχθηκαν κατά λάθος. Η μέθοδος σχηματισμού

⁷⁷http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/november/25/newsid_2546000/2546297.stm
ημερομηνία προσπέλασης 6.9.2022

κυβέρνησης Ιωαννίδη έδωσε ένα ακόμη πλήγμα στη ραγδαία μείωση της αξιοπιστίας του καθεστώτος τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Η νέα χούντα, παρά την μάλλον δυσοίωνη καταγωγή της, ακολούθησε μια επιθετική εσωτερική καταστολή και μια επεκτατική εξωτερική πολιτική.

Στη διάρκεια των οκτώ μηνών που παρέμεινε στην εξουσία η νέα Χούντα, αναπόφευκτα η προσοχή της ήταν στραμμένη κατά κύριο λόγο στην Τουρκία και την Κύπρο⁷⁸. Με τη χορηγία του Ιωαννίδη, στις 15 Ιουλίου 1974 ένα πραξικόπημα στο νησί της Κύπρου ανέτρεψε τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο Γ', τον Κύπριο Πρόεδρο. Η Τουρκία απάντησε σε αυτό εισβάλλοντας στην Κύπρο και καταλαμβάνοντας το βόρειο τμήμα του νησιού, μετά από σκληρές μάχες με τις κυπριακές και ελληνικές δυνάμεις της ΕΛ.ΔΥ.Κ. (Ελληνική Δύναμη Κύπρου). Κατά τη διάρκεια στρατιωτικού συμβουλίου, ο Ιωαννίδης φέρεται να είπε θυμωμένος στον Αμερικανό υπουργό Joseph J. Sisco.: *«Μας πρόδωσες! Μας είχες διαβεβαιώσει ότι θα αποτρέψεις οποιαδήποτε τουρκική απόβαση»*.

Υπήρχε ένας βάσιμος φόβος ότι επίκειται ολοκληρωτικός πόλεμος με την Τουρκία⁷⁹. Το κυπριακό φιάσκο οδήγησε ανώτερους Έλληνες στρατιωτικούς να αποσύρουν την υποστήριξή τους στον ισχυρό αρχηγό της Χούντας, Ταξίαρχο Δημήτριο Ιωαννίδη. Ο διορισμένος από τη Χούντα Πρόεδρος Φαίδων Γκιζίκης συγκάλεσε συνάντηση πολιτικών της παλιάς φρουράς, μεταξύ των οποίων και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Σπύρος Μαρκεζίνης, ο Στέφανος Στεφανόπουλος, ο Ευάγγελος Αβέρωφ και άλλοι.

Στις 30 Σεπτεμβρίου ο Κωνσταντίνος Καραμανλής προέβη σε βαρυσήμαντη παρέμβαση στο ελληνικό πολιτικό γίνεσθαι από το Παρίσι, μέσω εκτενέστατου κειμένου δηλώσεών του στην ελβετική εφημερίδα Ζουρνάλ ντε Ζενέβ κατηγορώντας τη δικτατορία για *«τυραννική πολιτική»*, και υπογραμμίζοντας ότι *«η αυθαιρεσία έγινε καθεστώς και η αγανάκτησις του λαού απεκορυφώθη»*, ενώ η δικτατορία επιπροσθέτως *«με την τυραννική της πολιτική, τους κομπασμούς και τας ασυναρτησίας της εδημιούργησεν κλίμα εκρηκτικόν εν Ελλάδι και κατέστησε τη χώρα διεθνώς ανυπόληπτον»*.

Στα παραπάνω ο Κωνσταντίνος Καραμανλής πρόσθεσε:

⁷⁸ Σ. Παπαγεωργίου, *Από την ΕΟΚΑ στην ΕΟΚΑ Β'*, Αθήνα 2009, σ. 56.

⁷⁹ Σ. Παπαγεωργίου, *Μακάριος. Πορεία διά Πυρός και Σιδήρου*, Αθήνα 2009, σ. 142.

«Με την αντιφατική δε και ασυνάρτητη αυτήν πολιτική της, εδημιούργησε ένα τυραννικό και νόθο καθεστώς μέσα εις το οποίον σήπεται και αυτή και η χώρα. Διότι, το καθεστώς των Αθηνών, στερούμενον, εκτός των άλλων, και ιδεολογικού προσανατολισμού, εις ουδεμίαν μορφήν πολιτεύματος ανταποκρίνεται. Ουδέ καν της κλασσικής Δικτατορίας. Και δεν αναπληροί βέβαια την έλλειψιν αυτή ούτε η μεσαιωνική περί πολιτείας θεοκρατική αντίληψις ούτε το σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών», όταν μάλιστα αμφότερα εκφράζονται με μεθόδους ελάχιστα χριστιανικάς»

Στη συνέχεια επιχείρησε να πείσει τους δικτάτορες να παραδώσουν την εξουσία:

«Εμμένει δε εις την πλάνην της η Κυβέρνησις, διότι δεν αντιλαμβάνεται ότι εάν αι μέχρι τούδε εναντίον της αντιδράσεις, εσωτερικαί και διεθνείς, υπήρξαν μετριοπαθείς, τούτο οφείλεται εις τας προσδοκίας που εδημιούργησαν αι επανειλημμένα διαβεβαιώσεις της περί αποκαταστάσεως της Δημοκρατίας. Ήδη, όμως, ο εμπαιγμός αποκαλύπτεται και η Κυβέρνησις, υπό την πίεσιν της θύελλης που προμηνύεται, θα υποχρεωθεί να κάμη την εκλογήν της»

«Θα ήτο ευχής έργο να την κάμη εγκαίρως και σύμφωνα με το συμφέρον το εθνικό, γιατί αν βραδύνη δεν θα έχη εκλογήν. Η ιστορία διδάσκει ότι τα νόθα καθεστώτα δεν ευδοκιμούν. Εκφυλίζονται καθ' οδόν και καταρρέουν, παρασύροντα εις την πτώσιν των και τη χώρα που τα υφίσταται».

Οι δηλώσεις του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατέληξαν με την προσφορά του να ηγηθεί του καθεστώτος ειρηνικής μετεξέλιξης της χούντας, απευθύνοντας ταυτόχρονα έκκληση ανατροπής της προς τους αξιωματικούς των Ενόπλων Δυνάμεων:

«Υπό τας παρούσας ελληνικάς συνθήκας, η αποκατάστασις της Δημοκρατίας δύναται να γίνη κατά δύο τρόπους: είτε διά της αβιάστου αποχωρήσεως της παρούσης Κυβερνήσεως είτε διά της ανατροπής της».

«Η πρώτη λύσις θα είναι όχι μόνο ακίνδυνος αλλά και δημιουργική. Η δεύτερα, που μπορεί να προκληθεί και από δυνάμεις μη ελεγχόμενες, θα υποβάλη, ίσως, το Έθνος εις νέας δοκιμασίας»

«Η ευθύνη διά την εκλογήν βαρύνει την Κυβέρνησιν, αλλά και εκείνους, οι οποίοι, αμέσως ή εμμέσως, τη στηρίζουν»

«Εάν, συνεπώς, οι κυβερνώντες γοητευθέντες από την εξουσίαν δεν αντιλαμβάνονται το καθήκον των, οφείλουν να τους το υποδείξουν οι εξ αγαθής προαιρέσεως συστρατευθέντες μετ' αυτών αξιωματικοί. Και πέραν αυτών, οφείλουν να το πράξουν αι Ένοπλοι Δυνάμεις της χώρας, αι οποίαι, προερχόμεναι από τους κόλπους του λαού, έχουν επωμισθή την βαρείαν ευθύνην, αλλά και την υψηλήν αποστολήν, να προστατεύουν την ελευθερίαν, την ασφάλειαν και την ανεξαρτησίαν του»

«Οφείλω δε, με την ευκαιρία αυτή, να βεβαιώσω τους ανησυχούντας διά το μέλλον ότι δεν θα έλθα την σιωπή μου, εάν δεν επίστευα ότι η χώρα δύναται ακινδύνως να επανέλθη εις την ομαλότητα και εάν δεν ήμουν διατεθειμένος να συμβάλω, εν ανάγκη, εις τούτο και προσωπικώς».

Οι δηλώσεις αυτές του Κωνσταντίνου Καραμανλή έτυχαν ανταπόκρισης στον πολιτικό κόσμο της Ελλάδας πέρα από τα πολιτικά όρια της Ε.Ρ.Ε., της οποίας ο αρχηγός Παναγιώτης Κανελλόπουλος δήλωσε τα ακόλουθα:

«Είμαι πεπεισμένος ότι αι δηλώσεις εις τας οποίας προέβη ο πρώην πρωθυπουργός κ. Κωνσταντίνος Καραμανλής -συμπίπτουν χρονικώς με την απροκάλυπτον διακήρυξιν της στρατιωτικής Κυβερνήσεως να παγιοποιήση το καθεστώς της βίας και καθ' όν χρόνον ολοκληρούται η διεθνής απομόνωσις της Ελλάδος και επίκειται η αποβολή μας από διεθνείς Οργανισμούς τεταγμένους εις την προάσπισιν της δημοκρατίας- θα συμβάλουν αποφασιστικώς εις την δημιουργίαν των αναγκαίων συνθηκών διά να εξέλθη η Ελλάς εκ του αδιεξόδου, εις το οποίον την οδήγησε το παρόν καθεστώς».

«Αι δηλώσεις του κ. Καραμανλή τας οποίας επιδοκιμάζω πλήρως, διότι αποβλέπουν εις την ομαλήν μετάβασιν εις το δημοκρατικόν πολίτευμα, αποδεικνύουν ότι η ένωσις του πολιτικού κόσμου έχει πλέον ολοκληρωθή και ότι αύτη ήτο

απαραίτητος διά την αποκατάστασιν της Δημοκρατίας και της πολιτικής ομαλότητος και την αντιμετώπισιν των τεράστιων προβλημάτων τα οποία ορθούνται ενώπιόν μας», δήλωσε και ο πρωθυπουργός των «αποστατών» Στέφανος Χ. Στεφανόπουλος. Υπέρ των δηλώσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή τάχθηκε και ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, ο οποίος δήλωσε τα εξής

«Η δήλωσις του κ. Καραμανλή αποτελεί αποφασιστικής σημασίας πολιτικόν γεγονός, έναντι των φίλων μας του εξωτερικού, προσφέρει δε πειστικήν και ρεαλιστικήν λύσιν, ακινδύνου ανατροπής του σημερινού τυραννικού καθεστώτος και ομαλής επαναφοράς της αληθινής δημοκρατίας, ενώ, συγχρόνως, ανοίγει την θετικήν και ελπιδοφόρον προοπτικήν καλυτέρας οργανώσεως της ελληνικής πολιτείας και του ελληνικού δημοσίου βίου και αποτελεί αποστομωτικήν απάντησιν εις τας καλοπίστους και κακοπίστους ανησυχίας διά την ομαλήν διαδοχήν και διά το χάος, το οποίον δήθεν θα επηκολούθει μετά την απομάκρυνσιν της χούντας... Είμαι βέβαιος ότι το προσκλητήριο του κ. Καραμανλή θα εύρη πλήρη ανταπόκρισιν, διότι εκφράζει τας ελπίδας και τας προσδοκίας όλων των Ελλήνων, από του βασιλέως μέχρι του τελευταίου πολίτου. Το μοιραίον τέλος δια την χούντα πλησιάζει».

Η ατζέντα ήταν να οριστεί μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές. Αν και αρχικά υποστηρίχθηκε ο πρώην πρωθυπουργός Παναγιώτης Κανελλόπουλος, στις 23 Ιουλίου, ο Γκιζίκης κάλεσε τελικά τον πρώην πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο οποίος διέμενε στο Παρίσι από το 1963, να αναλάβει το ρόλο. Ο Καραμανλής επέστρεψε στην Αθήνα με ένα Learjet της Γαλλικής Προεδρίας που του δόθηκε από τον Πρόεδρο Valéry Giscard d'Estaing, στενό προσωπικό φίλο, και ορκίστηκε Πρωθυπουργός υπό τον Πρόεδρο Φαίδωνα Γκιζίκη. Το νέο κόμμα του Καραμανλή, η Νέα Δημοκρατία, κέρδισε τις γενικές εκλογές του Νοεμβρίου 1974 και έγινε πρωθυπουργός⁸⁰.

Έτσι αποκαταστάθηκε η κοινοβουλευτική δημοκρατία και οι ελληνικές βουλευτικές εκλογές του 1974 ήταν οι πρώτες ελεύθερες εκλογές που έγιναν εδώ και μια δεκαετία. Ένα δημοψήφισμα που διεξήχθη στις 8 Δεκεμβρίου 1974 απέρριψε την επανίδρυση της μοναρχίας με διαφορά 2 προς 1 και στην Ελλάδα επικράτησε η δημοκρατία. Ενώ η φυσική κατάρρευση της χούντας ως κυβέρνησης προκλήθηκε αμέσως από την καταστροφή της Κύπρου, η ιδεολογική της κατάρρευση είχε ήδη

⁸⁰ P. Arapakis "To Telos tis Siopis", To Porisma tis Ellinikis Voulis, 1988.

πυροδοτηθεί από την εξέγερση του Πολυτεχνείου Αθηνών το 1973. Η εξέγερση στο Πολυτεχνείο ήταν το γεγονός που δυσφήμησε περισσότερο τη στρατιωτική κυβέρνηση και λειτούργησε ως βασικός καταλύτης για την τελική κατάρρευσή της, αποκαλύπτοντας τις εσωτερικές αντιφάσεις και πιέσεις του καθεστώτος, καταστρέφοντας έτσι τον μύθο της πολιτικής συνοχής της χούντας και, ως εκ τούτου, βλάπτοντας ανεπανόρθωτα την πολιτική αξιοπιστία του Εθνοσωτηρίου Επαναστάσεως και του μηνύματός του.

Επίλογος

Είναι γεγονός πως η δεκαετία του 1960 ιστορικά και πολιτικά είναι μία περίοδος μείζονος σημασίας, η οποία διέγειρε το ερευνητικό ενδιαφέρον αρκετών μελετητών της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Πράγματι μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1960, το ενδιαφέρον στο πολιτικό προσκήνιο είχε μονοπωλήσει ο Γεώργιος Παπανδρέου, με έντονες πολιτικές στιγμές όπως, ο ανένδοτος αγώνας του 1961, οι νικηφόρες εκλογές του 1963 και 1964 και με αποκορύφωμα τα Ιουλιανά και τις κυβερνήσεις αποστασίας το καλοκαίρι του 1965. Ειδικά όμως, τα γεγονότα του 1965 και σε συνδυασμό με μία πολιτική προσωπικότητα με έντονη ριζοσπαστική και αριστερή ιδεολογία που ξεκίνησε να αναδεικνύεται την εποχή εκείνη (Ανδρέας Παπανδρέου), παρακίνησαν μια μερίδα Συνταγματαρχών να επιβάλλουν στρατιωτικό πραξικόπημα τα ξημερώματα της 21ης Απριλίου 1967, το οποίο έμεινε στην Ιστορία αλλά και στη συνείδηση των Ελλήνων με τον όρο «Χούντα».

Το καθεστώς της δικτατορίας διήρκεσε επτά χρόνια και στον απόηχό του είχε επέλθει η καταστροφή στην Κύπρο, οι Ένοπλες Δυνάμεις είχαν σε κάθε επίπεδο καταρρακωθεί, η Ελλάδα είχε δυσφημισθεί στο εξωτερικό και οι Έλληνες πολίτες αντιμετώπιζαν με καχυποψία τις συμμαχικές δυνάμεις και κυρίως τις Η.Π.Α. Εκτός των άλλων όμως το δικτατορικό καθεστώς δεν πέτυχε κανέναν από τους στόχους που είχαν τεθεί εκ προοιμίου, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι ο αριθμός των κομμουνιστών το 1974 ήταν μεγαλύτερος σε σχέση με το 1967.

Επιχειρώντας μια σύντομη επισκόπηση των οικονομικών στοιχείων κατά τη διάρκεια της επταετίας διαπιστώνεται ότι Το 1974 η Ελλάδα είχε τον υψηλότερο δείκτη πληθωρισμού στην Ευρώπη (σχεδόν 32%), ενώ το δημόσιο χρέος ως απόλυτο μέγεθος είχε σχεδόν τριπλασιαστεί σε σύγκριση με το 1967. Ο πλέον ευνοημένος τομέας δημοσίων δαπανών ήταν εκείνος τον οποίο όλα τα ολοκληρωτικά θεωρούν επωφελή (προμήθειες πολεμικού εξοπλισμού και μέσων τηλεπικοινωνίας). Ενδεικτικό του ηθικού κλίματος της δικτατορίας είναι το γεγονός ότι οι κύριοι ωφελημένοι ήταν άνθρωποι σαν τον μεγαλοεπιχειρηματία Tom Pappas.

Μέσω της μελέτης αυτής εκτίθεται ένα όσο το δυνατόν ιστορικά ασφαλές πόρισμα σχετικά με τη δράση των συνταγματαρχών και τις επιπτώσεις αυτής στο προσκήνιο. Μέλημα των συντελεστών της δικτατορίας ήταν κατά κύριο λόγο η εξάλειψη κάθε κομμουνιστικού στοιχείου δεδομένου ότι αυτό θεωρούνταν ως κίνδυνος για τα ελληνικά ιδεώδη. Ωστόσο, η συνταγματική εκτροπή του 1967 δεν

μπορεί να θεωρείται αντάξια της ιστορικής πορείας της Ελλάδας αφού ανέτρεψε το δημοκρατικό πολίτευμα. Επιπλέον, η παρέμβαση του στρατού στην πολιτική διακυβέρνηση της χώρας επέφερε ολέθρια αποτελέσματα ιδίως όσον αφορά στην μεταχείριση των αντιφρονούντων.

Το επονομαζόμενο και στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967 ήταν εν πολλοίς απόρροια των εμφύλιων συγκρούσεων της περιόδου 1946-1949, ενώ σύμφωνα με άλλη ερμηνεία αποτελούσε τμήμα ενός ψυχροπολεμικού επεισοδίου μεταξύ των Η. Π. Α. και της Σοβιετικής Ένωσης. Σε κάθε περίπτωση ως ιστορική περίοδος η δικτατορία των συνταγματαρχών συνιστά ιδιαίτερο κεφάλαιο της ελληνικής ιστορίας το οποίο έχει απασχολήσει αρκετά την επιστημονική κοινότητα διεθνώς.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Εφημερίδες

Εφημερίδα «Μακεδονία», 27.11.1973.

Ιστορικό Λεύκωμα 1968, σ. 90-95, στην: *Καθημερινή* (1998)

2. Διαδικτυακές Πηγές

<https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/1970-01-01/greece-under-colonels> ημερομηνία προσπέλασης 28.8.2022

<https://www.historycentral.com/dates/1967.html> ημερομηνία προσπέλασης 28.8.2022

<https://www.istorikathemata.com/2010/09/King-Constantine-revolution-against-junta-13th-December-1967.html> ημερομηνία προσπέλασης 30.8.2022

<https://www.ertnews.gr/eidiseis/mono-sto-ertgr/i-ideologia-tis-choyntas-oi-mythoi-kai-i-propaganda/> ημερομηνία προσπέλασης 2.9.2022

<https://www.ogdoo.gr/erevna/thema/otan-i-xoynta-kynigoyse-makrymallides-kai-omofylofilous> ημερομηνία προσπέλασης 2.9.2022

<https://www.tanea.gr/2018/11/14/people/xounta-syntagmatarxon-poies-antistasiakes-organoseis-edrasan-stin-eptaetia/> ημερομηνία προσπέλασης 5.9.2022

http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/november/25/newsid_254600/2546297.stm ημερομηνία προσπέλασης 6.9.2022

<https://flix.gr/news/junta-censorship-cinema.html> ημερομηνία προσπέλασης 21.9.2022

B. Βιβλιογραφία

Αλιβιζάτος, Ν. Κ., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995.

Αλιβιζάτος, Ν. Κ., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Αθήνα 2011.

Γεωργακάκη, Κ., *Η εφήμερη γοητεία της επιθεώρησης (1894-2014)*, Αθήνα 2013.

Γρηγοριάδης, Σ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος 1941-1974*, τ. 12, Αθήνα 1975.

Δάφερμος, Ο., *Φοιτητές και Δικτατορία. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, Αθήνα 2009.

Δρουσιώτης, Μ., *1974, Το άγνωστο παρασκήνιο της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο*, Λευκωσία 2002.

Ζιώγας, Γ., Καραμπίνης, Λ., Σταυρακάκης, Γ., Χριστόπουλος, Δ., *Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008.

Καλλιβρετάκης, Λ., «Οι γνωστοί «άγνωστοι» Απριλιανοί συνωμότες και η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την εξουσία», στο: *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, (επιμ. Β. Καραμανωλάκης) Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010.

Κατρής, Γ., *Η αλήθεια είναι το φως που καίει*, Αθήνα 1982.

Κάτρης, Γ., *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα 1960-1970*, Αθήνα 1974.

Κουνενάκη, Π., *Νέοι Έλληνες Ρεαλιστές*, Αθήνα 1988.

Κωνσταντόπουλος, Σ., «Η αντιδικία μου με την ιντελγκέντσια», στην: *Ελεύθερος Κόσμος*, σ. 159-160.

Λιάκος, Α., *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, Αθήνα 2019.

Μαρδάς, Κ., *Αλέξανδρος Παναγούλης-Πρόβες Θανάτου*, Αθήνα 1997.

Μαρκεζίνης, Σ., *Αναμνήσεις 1972-1974*, Αθήνα 1979.

Μελετόπουλος, Μ., *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών: κοινωνία, ιδεολογία, οικονομία*, Αθήνα 1996.

Ναυπλιώτης, Α., «Εδραίωση του δικτατορικού καθεστώτος», στην: *Καθημερινή*, 25.6.2017

Νικολακόπουλος, Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946 - 1967*, Αθήνα 2013.

Οικονόμου, Ν., «Η Απριλιανή Δικτατορία (1967-1974)», στο: *Ελληνική Ιστορία* (επιμ. Μ. Σακελλαρίου, Χ. Μαλτέζου, Α. Ι. Δεσποτόπουλος), Αθήνα 2007.

Παπαδημητρίου, Δ. Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα 2006.

Παπαδόπουλος, Γ., *Το Πιστεύω μας*, τ. 1, έκδ. Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Απρ.1968.

Παπαγεωργίου Σ., *Από την ΕΟΚΑ στην ΕΟΚΑ Β΄*, Αθήνα 2009.

Παπαγεωργίου, Σ., *Μακάριος. Πορεία διά Πυρός και Σιδήρου*, Αθήνα 2009.

Παπανδρέου, Α., *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Αθήνα 2006.

Στεφανοπούλου, Α., *13 Δεκεμβρίου 1967*, Αθήνα 2009.

Τσουνάκος, Ο., «Η περίοδος της ανασυγκρότησης (1949-1967)», στο: *Ελληνική Ιστορία* (επιμ. Μ. Σακελλαρίου, Χ. Μαλτέζου, Α. Ι. Δεσποτόπουλος), Αθήνα 2007.

Υφαντόπουλος, Α., «Το ΚΚΕ Εσωτερικού και ο Ρήγας Φεραίος» στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: μαρτυρίες και ιδεολογική διαχείριση της μνήμης» *Δοκίμες*, τχ. 13-14 (2005), σ. 217-258.

Υφαντόπουλος, Α., *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, (Διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2010.

Φλώρος, Γ., *Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία. Στοιχεία για την εμφάνιση, τη δράση και την πορεία τους*, Αθήνα 2007.

Χαραλάμπης, Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα 1985.

Χρήστου, Θ., *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999.

Χρήστου, Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001.

Χρήστου, Θ., *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940 - 1944) - Τα πολιτικοστρατιωτικά τεκμήρια*, Αθήνα 2016, τ. 1.

Χρυσομάλλη, Η. Κ., «Το ύφος της αμεσότητας, η αρμονία λόγου και περιεχομένων. Στοιχεία της ποιητικής του Θανάση Βαλτινού, *Πόρφυρας*, τχ. 103 (2002).

Altinay, A. G., Peto, A., *Gendered Wars, Gendered Memories*. Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2016.

Blum, W., *Killing Hope: U.S. Military and CIA Interventions Since World War II*, Devon 1995.

Clogg, R., "The Greek Government-in-Exile 1941-4", *The International History Review* 1 (3), (1979), σ. 376–398.

Clogg, R., "The Ideology of the "revolution of 21 April 1967" στο: *Greece Under Military Rule*, (επιμ. R. Clogg, G. Yannopoloulos), Λονδίνο 1971.

Doulis, T., *The Iron Storm: The Impact on Greek Culture of the Military Junta, 1967-1974*.

Ganser, D., *NATO's Secret Armies: Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*, Λονδίνο 2005.

Iatrides, O., *Revolt in Athens: The Greek Communist "Second Round," 1944-1945*, Princeton 2015.

Kassimeris, C., *Greece and the American Embrace: Greek Foreign Policy Towards Turkey, the US and the Western Alliance*, Λονδίνο 2009.

Katris, G., *The Birth of Neo-Fascism in Greece (1960-1970)*, Αθήνα 1974.

McDonald, R., *Pillar & tinderbox: the Greek press and the dictatorship*, Νέα Υόρκη 1983.

Meynaud, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Αθήνα 2002.

Meynaud, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Αθήνα 2002.

Mikedakis, E., "Manipulating Language: Metaphors in the Political Discourse of Georgios Papadopoulos (1967–1973)", Flinders University 2013.

Nafpliotis, A., *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War*, Λονδίνο 2012.

Nikolinakos, M., *Widerstand und Opposition in Griechenland: vom Militärputsch 1967 zur neuen Demokratie*. Luchterhand 1974.

Simpson, C. B., *America's Recruitment of Nazis and Its Effects on the Cold War*, Λονδίνο 1988.

Sulzberger, C. L. *An Age of Mediocrity; Memoirs and Diaries, 1963–1972*, Νέα Υόρκη 1973.

Sulzberger, C. L., «Greece under the Colonels», *Foreign Affairs* 48 (1970).

Sulzberger, C. L., *Postscript with a Chinese Accent*, Νέα Υόρκη 1974.

Tzortzis, I., "The *Metapolitefsi* that Never Was: a Re-evaluation of the 1973 "Markezinis Experiment", Birmingham 2007.

Tzortzis, I., *Greek Democracy and the Junta. Regime Crisis and the Failed Transition of 1973*, Λονδίνο 2021.

Woodhouse, C. M., *Η Άνοδος και η Πτώση των Συνταγματαρχών*, Αθήνα 2001.

Woodhouse, C. M., *Η ιστορία ενός λαού. Οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα*,
Αθήνα 2008.

Παράρτημα

Ο Γιώργος Σεφέρης και το δικτατορικό καθεστώς

Όσον αφορά στη στάση που κράτησε ο Γιώργος Σεφέρης έναντι της απριλιανής δικτατορίας (1967-1974) είναι γεγονός πως έχουν καταγραφεί πολλά, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι και ίδιος ως άνθρωπος της διανοήσης και της λογοτεχνίας καθυστέρησε να αντιδράσει στα όσα διαδραματιζόνταν στην Ελλάδα, ώστε αρκετοί να ερμηνεύσουν τη στάση του αυτή ποικιλοτρόπως. Ωστόσο στις 28 Μαρτίου του 1969 ο νομπελίστας Γιώργος Σεφέρης πήρε την απόφαση να σπάσει τη σιωπή του και να εκφραστεί ελεύθερα κατά της δικτατορίας. Σε δήλωσή του την οποία μαγνητοφώνησε μεταξύ των άλλων έκρουσε και τον κώδωνα του κινδύνου προς τους πραξικοπηματίες σχετικά με την ολέθρια πορεία που ακολουθούσε η χώρα.

Σχετικά με τα όσα δήλωσε ο Γιώργος Σεφέρης στρεφόμενος δημοσίως εναντίον του καθεστώτος μπορούμε να προβούμε σε μια κατάταξη των λεγομένων του. Αφενός σε κείμενα τα οποία ο ίδιος ο Σεφέρης είχε δημοσιοποιήσει ή είχε επιτρέψει να κοινοποιηθούν κατά τη διάρκεια της ζωής του και αφετέρου σε αντίστοιχα κείμενα που μας διασώζονται μέχρι και σήμερα ύστερα από την έκδοση των τελευταίων του ημερολογίων. Τέτοια κείμενα είναι το *Χειρόγραφο* του Οκτωβρίου του 1968⁸¹ στο οποίο υπάρχουν αρκετές αναφορές στην απριλιανή δικτατορία, (Το *Χειρόγραφο* Σεπ. '41, «*Η συνομιλία με τον Φαβρίκιο*» και το *Χειρόγραφο* Οκτ. '68 εντάσσονται σε μια συνέχεια, στην ίδια προσπάθεια αναζήτησης μιας τάξης στη συνείδηση του ποιητή. Μόνο που αυτή τη φορά η κατάληξη δεν είναι η ίδια απελπισμένη διαπίστωση πως «*είμαστε ο τόπος των αστόχαστων πολιτικών πράξεων*». Η κατάληξη στο κείμενο αυτό, είναι ένα ποίημα που κλείνει με μια ερώτηση - καταγγελία. Κάποιος είναι ένοχος γι' αυτό το φονικό των λέξεων. Ο Σεφέρης δεν περιμένει απάντηση. Την απάντηση θα τη δώσει ο ίδιος τρεις μήνες αργότερα με τη δήλωσή του που ωρίμασε σιγά-σιγά στη διάρκεια της τρίμηνης παραμονής του στην Αμερική και καθώς σχεδίαζε αυτό το ακατάστατο ακόμη και αινιγματικό *Χειρόγραφο* '68) καθώς επίσης και στις *Μέρες Θ'* (1.2.1964-11.5.1971) όπου και εκεί εντοπίζονται αναφορές. Στον τόμο αυτό εμπεριέχονται αμιγώς ημερολογιακές εγγραφές, σημειώσεις για τα βιβλία που μελετούσε ο Γιώργος

⁸¹ Γ. Σεφέρης, *Χειρόγραφο* Οκτ. '68, Αθήνα 1986.

Σεφέρης, αποκόμματα εφημερίδων, σχέδια επιστολών, ακόμη και διευθύνσεις. Πρόκειται για ένα *εργαλείο δουλειάς* του νομπελίστα ποιητή, που διαμορφώνει μέσα από τις σελίδες του μια ιδιαίτερη τοιχογραφία της εποχής και αποτελεί αδιαμφισβήτητο σημείο αναφοράς για τις σεφερικές σπουδές.

Σχετικά με την απήχηση που είχαν τα λόγια του Σεφέρη στην ελληνική κοινωνία αξίζει να αναφερθούμε στα όσα συνέβησαν και ακούσθηκαν κατά τη διάρκεια της κηδείας του στις 22 Σεπτεμβρίου του 1971. Τα όσα διαδραματίστηκαν την ημέρα εκείνη ήταν απόρροια της επιρροής του σπουδαίου νομπελίστα από τον οποίο ο ελληνικός λαός εμπνεύστηκε και μετέτρεψε την κηδεία του σε λαϊκή διαδήλωση εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος⁸².

Τα κείμενα επομένως που υπήρξαν σταθμοί στην αντίσταση εναντίον της δικτατορίας ήταν η περιφημη δήλωσή του στις 28.3.1969 κατά του καθεστώτος και η δημοσίευση του ποιήματός του «*Οι γάτες τ' Αη Νικόλα*» στη συλλογή «*Δεκαοχτώ Κείμενα*» τον Ιούλιο του 1970. Εκτός αυτών όμως το καθεστώς δεν είχε ανανεώσει το διπλωματικό διαβατήριο του Σεφέρη, γεγονός που είχε απασχολήσει την εποχή εκείνη τόσο τα μέσα όσο και τον ξένο τύπο. Το 1968 ο Γιώργος Σεφέρης είχε δηλώσει τα ακόλουθα:

«Πάει καιρός που πήρα την απόφαση να κρατηθώ έξω από τα πολιτικά του τόπου. Προσπάθησα άλλοτε να το εξηγήσω. Αυτό δε σημαίνει διόλου πως μου είναι αδιάφορη η πολιτική ζωή μας. Έτσι, από τα χρόνια εκείνα, ως τώρα τελευταία, έπαψα κατά κανόνα να αγγίζω τέτοια θέματα· εξάλλου τα όσα δημοσίεψα ως τις αρχές του 1967 και η κατοπινή στάση μου – δεν έχω δημοσιέψει τίποτα στην Ελλάδα από τότε που φιμώθηκε η ελευθερία – έδειχναν, μου φαίνεται, αρκετά καθαρά τη σκέψη μου. Μολαταύτα, μήνες τώρα, αισθάνομαι μέσα μου και γύρω μου, ολοένα πιο επιτακτικά, το χρέος να πω ένα λόγο για τη σημερινή κατάσταση μας. Με όλη τη δυνατή συντομία, να τι θα έλεγα: Κλείνουν δυο χρόνια που μας έχει επιβληθεί ένα καθεστώς ολοσδιόλου αντίθετο με τα ιδεώδη για τα οποία πολέμησε ο κόσμος μας και τόσο περίλαμπρα ο λαός [...] Είμαι ένας άνθρωπος χωρίς κανένα απολύτως πολιτικό δεσμό και, μπορώ να το πω, μιλώ χωρίς φόβο και χωρίς πάθος. Βλέπω μπροστά μου τον γκρεμό όπου μας οδηγεί η καταπίεση που κάλυψε τον τόπο. Αυτή η ανωμαλία πρέπει να σταματήσει. Είναι εθνική επιταγή. Τώρα ξαναγυρίζω στη σιωπή μου. Παρακαλώ το Θεό να μη με φέρει άλλη φορά σε παρόμοια ανάγκη να ξαναμιλήσω»

⁸² Εφημερίδα «*Το Βήμα*» 23 Σεπτεμβρίου 1971.

Η δικτατορία, φανερά ενοχλημένη από την εξέλιξη αυτή, αφαίρεσε, όπως είδαμε και πιο πάνω, από τον Σεφέρη τον τίτλο του πρέσβευς επί τιμή και το δικαίωμα χρήσης του διπλωματικού διαβατηρίου του. Προκειμένου να δικαιολογηθεί για την πράξη του αυτή το καθεστώς υποστήριξε ότι η δήλωση του Γιώργου Σεφέρη μεταδόθηκε από τη ραδιοφωνία της Σοβιετικής Ένωσης και επομένως το γεγονός έπρεπε να θεωρηθεί ως ανθελληνική προπαγάνδα.

Γνωστή ήταν, ωστόσο, η σχέση του Σεφέρη με το BBC δεδομένης της τακτικής του συνεργασίας με τον σταθμό ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, όταν στο Λονδίνο υπηρετούσε ως σύμβουλος στην ελληνική πρεσβεία. Από την περίοδο εκείνη και ύστερα οι συνομιλίες του συμπεριλαμβάνονται στον δεύτερο και στον τρίτο τόμο των «Δοκιμών» του με αναφορές σε ποικίλα θέματα.

Στο «Χειρόγραφο '68» (Εγγραφή Οκτώβριος 1968) μας διασώζονται τα εξής:

«Επήγα εις το δάσος και είδον ταν φύλλαν του φθινοπόρου», έγραψε ένα κοριτσάκι στην έκθεσή του (11 χρονώ). Ο δάσκαλος του είχε ζητήσει να γράψει μια έκθεση σε απλή καθαρεύουσα. Στο στίτι τού εξήγησαν ότι απλή καθαρεύουσα σημαίνει να προσθέτεις ένα ν στο τέλος της λέξης». Β. «Η επανάσταση της 21ης Απριλίου – διεκήρυσεν χθες εις την Σάμον ο Αντιπρόεδρος της κυβερνήσεως κ. Γρ. Σπαντιδάκης – είναι η συνέπεια μίας ιστορίας που αρχίζει από τας Θερμοπύλας, φθάνει εις το έπος του 1940 και ολοκληρώνεται εις τον Γράμμον και το Βίτσι».

Ακολουθως στο έργο του «Μέρες Θ'» (Εγγραφή, Πέμπτη 14 Μάη 1970) μας διασώζει τα παρακάτω:

«Είναι χαρακτηριστική της αναιδείας όλων των ανθελλήνων του 'B.B.C.' η αξίωσις του...ακατανοήτου εις τους Ελληνας 'ποιητού' Γ. Σεφέρη, όπως ταξιδεύση εις το εξωτερικόν με διπλωματικόν διαβατήριον! Ο κύριος αυτός ήτο, άλλοτε, διπλωματικός υπάλληλος – και μάλιστα λογοκριτής της υπηρεσίας Βασ. Παπαδάκη, επί... Δικτατορίας Μεταξά – μέχρις ότου σταλείς, ως πρέσβυς, εις Λονδίνον, διά να εργασθή υπέρ της Ενώσεως ειργάσθη υπέρ της Ανεξαρτησίας, ενώ κυρίως εφρόντιζε διά να πάρη το, λίαν ξεπερασμένον άλλως τε, βραβείον Νόμπελ της λογοτεχνίας. Εφ' όσον, όμως, είναι συνταξιούχος πλέον – και, μάλιστα, ωμίλησεν από του 'B.B.C.' εναντίον της Ελλάδος, ουδέν δικαίωμα έχει να ταξιδεύη πλέον με διπλωματικόν διαβατήριον· ακόμη δε και διά του απλούν, καθώς υπεσχέθη ο Υπουργός των Εσωτερικών, ότι τούτο θα του χορηγηθή αμέσως. Αντιθέτως θα πρέπει [sic], όταν

υποβάλη 'ευπειθέστατα' την αίτησίν του, να εξετασθή ενδελεχώς η δράσις του, προ πάσης εγκρίσεως!...»

Χρονολόγιο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974)

1967

«21 Απριλίου: Με 100 τεθωρακισμένα οι αξιωματικοί Γεώργιος Παπαδόπουλος, Στυλιανός Παττακός και Νικόλαος Μακαρέζος καταλαμβάνουν την εξουσία.

13 Δεκεμβρίου: Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Β΄ επιχειρεί αποτυχημένο αντிகίνημα κατά της Χούντας

1968

23 Ιανουαρίου: Οι ΗΠΑ δια του πρέσβη τους στην Αθήνα Φίλιπ Τάλμποτ, κάνουντας δημόσια δήλωση «...νόμιμο το στρατιωτικό καθεστώς στην Ελλάδα», ουσιαστικά είναι η πρώτη χώρα που αναγνωρίζει το καθεστώς μετά την αποτυχία του βασιλικού πραξικοπήματος.

2 Μαΐου: Η Ακαδημία Αθηνών τιμά με πανηγυρική συνεδρία και ορίζει την «21 Απριλίου 1967» εθνική επέτειο της Ελλάδος. Ο πρόεδρος της Ακαδημίας Ερρίκος Σκάσσης τόνιζε στον πανηγυρικό του λόγο για την 21η Απριλίου: «Η ημέρα αυτή αποτελεί ασφαλώς ορόσημον εις την ιστορίαν της Νεωτέρας Ελλάδος. Αι προσπάθειαι της Εθνικής Κυβερνήσεως εις πλείστους τομείς έσχον αξιόλογα και εν πολλοίς σωτήρια αποτελέσματα, ως της Παιδείας με την αποσόβησιν του κινδύνου ανεπανορθώτου εξανδραποδισμού της Ελληνικής νεότητος. Η Ακαδημία Αθηνών εύχεται εις τάς αόκνους προσπάθειας της επαναστάσεως της 21ης Απριλίου και της ενσαρκούσης το πνεύμα ταύτης Κυβερνήσεως καλήν μέχρι τέλους επιτυχίαν εις τους σκοπούς αυτής επ' αγαθώ του Έθνους και του λαού».

9 Μαΐου: Δολοφονείται μετά από βασανιστήρια από όργανα της ασφάλειας, στην ΚΥΠ Θεσσαλονίκης, ο Γιώργος Τσαρουχάς, επικεφαλής της οργάνωσης Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ) Θεσσαλονίκης, πρώην βουλευτής της Ε.Δ.Α. και στέλεχος του Κ.Κ.Ε..

13 Αυγούστου: Ο Αλέκος Παναγούλης αποπειράται να δολοφονήσει τον δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλο στη παραλιακή λεωφόρο Βάρκιζας - Λαγονησίου. Ακολούθησε η σύλληψή του και της ομάδας του.

1969

24 Απριλίου: Η Ακαδημία Αθηνών τιμά με πανηγυρική συνεδρία για δεύτερη χρονιά την «21 Απριλίου 1967»

1970

29 Ιανουαρίου: Δίκη μελών της παράνομης οργάνωσης «Λαϊκή Πάλη». Καταδικάζονται τέσσερις σε ισόβια και πέντε σε φυλάκιση μέχρι 18 χρόνια.

8 Μαρτίου: Σημειώνεται αποτυχημένη δολοφονική απόπειρα κατά του Κύπριου Προέδρου αρχιεπισκόπου Μακαρίου, καθώς απογειώνεται με ελικόπτερο από το Μέγαρο της Αρχιεπισκοπής για να μεταβεί στη Μονή Μαχαιρά, για το ετήσιο μνημόσυνο του ήρωα Γρηγόρη Αυξεντίου. Οργανωτές της απόπειρας φέρονται ο Κύπριος Πολύκαρπος Γεωρκάτζης και ο εξ Ελλάδος απεσταλμένος της Χούντας συνταγματάρχης Δ. Παπαποστόλου.

10 Ιουλίου: Δίκη μελών της οργάνωσης «Ρήγας Φεραίος». Καταδικάζονται 4 μέλη με ποινές φυλάκισης από 4 μέχρι 12 χρόνια.

1971

28 Ιανουαρίου: Η Ελλάδα διαγράφεται από την Ευρωπαϊκή Βουλή της ΕΟΚ.

15 Μαρτίου: Δίκη μελών της οργάνωσης «Ελληνικός Απελευθερωτικός Στρατός». Καταδικάζονται 4 μέλη σε ποινές φυλάκισης από 5 μέχρι 20 χρόνια.

19 Ιουνίου: Ο δικτάτορας Γ. Παπαδόπουλος με επιστολή του προς τον Μακάριο απαιτεί την αποδοχή δικό του σχεδίου ειρήνευσης απειλώντας ενάντια μέτρα σε μη συμμόρφωσή.

24 Ιουνίου: Ο Πρόεδρος Μακάριος απαντά στον Γ. Παπαδόπουλο: «Απαράδεκτες απειλές, καταλήγοντας, δεν πρόκειται να δεχθώ «νόθες λύσεις» επί του Κυπριακού.»

20 Ιουλίου: Το υπουργείο Εξωτερικών αφαιρεί την ελληνική ιθαγένεια από την εκδότρια της «Καθημερινής» Ελένη Βλάχου.

29 Αυγούστου: Ο στρατηγός Γ. Διγενής, «διαφεύγοντας της φρουράς του», αναχωρεί για Κύπρο στην οποία και αποβιβάζεται δύο ημέρες αργότερα στη δυτική παραλία της Λεμεσού, όπου και ιδρύεται η ΕΟΚΑ Β'.

22 Σεπτεμβρίου: Η πάνδημη κηδεία του ποιητή Γ. Σεφέρη μετατρέπεται σε διαδήλωση κατά της Χούντας.

19 Δεκεμβρίου: Το καθεστώς ανακοινώνει την άρση του στρατιωτικού νόμου σε όλη την επικράτεια από την 1η Ιανουαρίου του 1972 εκτός από Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη.

1972

1 Ιανουαρίου: Άρση του στρατιωτικού νόμου σε όλη την επικράτεια εκτός από Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη.

21 Ιανουαρίου: Ξεκινά η πρώτη δίκη μελών της παράνομης οργάνωσης «ΠΑΚ» που συνεχίζεται και την επομένη.

22 Ιανουαρίου: Ολοκληρώνεται η πρώτη δίκη μελών ΠΑΚ όπου και καταδικάζονται επτά μέλη σε ποινή φυλάκισης μέχρι 9 χρόνια.

27 Μαρτίου: Υπό την πίεση του τότε απότακτου ταγματάρχη Γ. Καρούσου συναντώνται ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος με τον στρατηγό Γ. Γρίβα και συμφωνούν για κοινή δράση. Παρά ταύτα λίγο μετά ο Μακάριος εξαπολύει διώξεις, φυλακίσεις και βασανισμούς κατά μελών ΕΟΚΑ Β' που θα οδηγήσουν τελικά στον όλεθρο.

21 Απριλίου: Κατά την επέτειο του πραξικοπήματος εκδηλώνεται καθιστική διαδήλωση από 100 φοιτητές, όπου και ακολούθησαν συλλήψεις.

28 Απριλίου: Η Ακαδημία Αθηνών σε πανηγυρική συνεδρίαση τιμά για πέμπτη χρονιά την «21η Απριλίου 1967».

4 Μαΐου: Καταδικάζεται ο Μήτσος Παρτσαλίδης, (πρώην γραμματέας του ΚΚΕ), σε ισόβια για τη δράση του στον εμφύλιο, πριν 25ετία.

11 Μαΐου: Η «εν Αθήναις» οργάνωση Κυπρίων φοιτητών ΟΕΦΕΚ (Ομοσπονδία Εθνικών Φοιτητικών Ενώσεων Κύπρου) καταγγέλλοντας το καθεστώς για παραβίαση ακαδημαϊκών ελευθεριών προβαίνει στην ακόλουθη ανακοίνωση: «Ημεείς οι Κύπριοι

φοιτηταί αξιούμεν την άμεσον διεξαγωγήν εκλογών. Αναλαμβάνομεν τον ανένδοτον αγώνα για την αποκατάστασιν των ακαδημαϊκών ελευθεριών. Εις τον δημοκρατικόν και φιλελεύθερον τούτον αγώνα μας έχομεν συμπαραστάτες τόσον τον φοιτητικόν κόσμον της Ελλάδος, όσο και του εξωτερικού». Η ανακοίνωση αυτή θεωρείται η απαρχή του αντιδικτατορικού φοιτητικού αγώνα.

29 Σεπτεμβρίου: Ο Πρόεδρος της Κύπρου Μακάριος καταγγέλλει δημόσια τον στρατηγό Γρίβα ότι οργανώνει και εξοπλίζει παράνομες ομάδες που στοχεύουν την ανατροπή του.

18 Οκτωβρίου: Καταδικάζονται 4 μέλη της οργάνωσης «20 Οχτώβρη» σε φυλάκιση από 6 μέχρι 17 χρόνια. Στην ίδια δίκη καταδικάστηκαν και 4 Γερμανοί πολίτες ως συστασιώτες σε φυλάκιση από 6 μέχρι 18 μήνες. Την ίδια ημέρα φθάνει στην Αθήνα ο Πατριάρχης Μόσχας και πάσης Ρωσίας Ποιμίν για διήμερη επίσημη επίσκεψη γενόμενος δεκτός από τον Αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο, όπου και τον παρασημοφόρησε σε πανηγυρική τελετή της Ιεράς Συνόδου καθώς και από τον Γ. Παπαδόπουλο.

31 Οκτωβρίου: Επίσημη τριήμερη επίσκεψη στην Ελλάδα πραγματοποίησε ο υφυπουργός Εμπορίου της Μεγάλης Βρετανίας Λόρδος Λίμερικ γενόμενος δεκτός από τον υπουργό οικονομικών Ν. Εφέσιο, υφυπουργό Εξωτερικών Κ. Μιχαλόπουλο καθώς και από τον αντιπρόεδρο Ν. Μακαρέζο.

1973

22 Ιανουαρίου: Αρχίζει μακρά δίκη κομμουνιστών που θα ολοκληρωθεί μετά από μια εβδομάδα στις 29 Ιανουαρίου.

21 Φεβρουαρίου: Αρχίζει η διήμερη κατάληψη της Νομικής Σχολής Αθηνών από φοιτητές που διαμαρτύρονται ενάντια σε διάταγμα για διακοπή αναβολής λόγω σπουδών.

8 Μαρτίου: Η Χούντα στην Ελλάδα και ο στρατηγός Γρίβας υποκινούν τρεις μητροπολίτες της Κύπρου να καθαιρέσουν τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο ως ασυμβίβαστη την ταυτόχρονη εκ μέρους του άσκηση πολιτικών και θρησκευτικών καθηκόντων. Οι μητροπολίτες απαιτούν τελεσιγραφικά την παραίτηση του Μακαρίου. Ο Μακάριος έναντι αυτού του επιχειρούμενου εκκλησιαστικού πραξικοπήματος καλώντας τον κυπριακό λαό σε ενότητα απάντησε: «Ως προδοσία θα

κατελογίζετο ημίν η τοιαύτη του λαού εγκατάλειψις και φυγή. Των λύκων επερχομένων ο ποιμήν ουκ αφήσι τα πρόβατα και φεύγει». Τέσσερις μήνες μετά ακολούθησε η καθαίρεση των μητροπολιτών.

20 Μαρτίου: Νέα κατάληψη της Νομικής Σχολής Αθηνών από φοιτητές, είχε προηγηθεί η διήμερη στις 21-22 Φεβρουαρίου. Στη κατάληψη αυτή ύστερα από αίτηση της Συγκλήτου ακολούθησε επέμβαση της Αστυνομίας με τραυματίες και περισσότερες από 100 συλλήψεις.

30 Μαρτίου: Σε μνημόνιο του Κίσινγκερ, βοηθού επί θεμάτων ασφαλείας του Προέδρου των ΗΠΑ, παρά τις γενικές περικοπές εκ μέρους του Κογκρέσου, πιστώνεται η Ελλάδα, για το οικον. έτος 1974 (FY-1974) με το ποσό των 65 εκατομμυρίων δολαρίων σε στρατιωτική βοήθεια, στα πλαίσια του δόγματος GTI.

23 Απριλίου: Το καθεστώς διατάζει την κατάσχεση όλων των φύλλων των εφημερίδων «Βραδυνή» και «Θεσσαλονίκη» που δημοσίευαν δήλωση του Κ. Καραμανλή, από το Παρίσι, όπου σχολίαζε την κατάσταση στην Ελλάδα.

3 Μαΐου: Η Ακαδημία Αθηνών τιμά για έκτη χρονιά την 21 Απριλίου 1967 (αυτή φέρεται και τελευταία επέτειος).

23 Μαΐου: Εκδηλώνεται το κίνημα του Ναυτικού (1973).

1 Ιουνίου: Η Χούντα των Συνταγματαρχών προχωρεί στην κατάργηση της μοναρχίας στην Ελλάδα. Ο Γ. Παπαδόπουλος σε διάγγελμά του προαναγγέλλει την εγκαθίδρυση «Κοινοβουλευτικής Προοδευτικής Δημοκρατίας» μετά από πολιτειακό δημοψήφισμα καταλήγοντας με τη φράση «Ζήτω η Δημοκρατία».

4 Ιουλίου: Συλλαμβάνεται ο Ε. Αβέρωφ ως υποκινητής και πολιτικός σύμβουλος του «Κινήματος του Ναυτικού 1973».

14 Ιουλίου: Η Μείζων σύνοδος της Εκκλησίας της Κύπρου καθαιρεί τους τρεις στασιαστές μητροπολίτες.

29 Ιουλίου: Το καθεστώς διενεργεί δημοψήφισμα μεταβολής πολιτεύματος σε προεδρευομένη δημοκρατία με χαλκευμένο αποτέλεσμα «ΝΑΙ» 78,4% και «ΟΧΙ» 21,6%.

9 Αυγούστου: Συλλαμβάνεται στην Κύπρο ο Έλληνας χουντικός ταγματάρχης και υπαρχηγός του Γρίβα, Σταύρος Σταύρου, στη κατοχή του οποίου βρέθηκε σχέδιο δολοφονίας του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου.

10 Αυγούστου: Δίκη βομβιστών της ΕΑΝ που ξεκίνησε την προηγούμενη, καταδικάζονται 6 μέλη σε ποινές φυλάκισης μέχρι 18 χρόνια.

19 Αυγούστου: Ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος ορκίζεται «πρόεδρος» της Δημοκρατίας μετά το φαινομενικό και παράτυπο δημοψήφισμα της 29ης Ιουλίου νομιμοποιώντας πολιτειακή αυθαιρεσία και διορίζοντας 20 ημέρες αργότερα κυβέρνηση πολιτικού προσώπειου υπό τον Σπ. Μαρκεζίνη. Την ορκωμοσία τέλεσε ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος.

20 Αυγούστου: Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος χορηγεί γενική αμνηστία, δίνοντας χάρη και στον Α. Παναγούλη και ταυτόχρονα αίρεται ο στρατιωτικός νόμος στην Αθήνα και Πειραιά. Παράλληλα παραγράφονται όλα τα αδικήματα που είχαν τελεστεί παρασύροντας και εκείνα που είχαν διαπραχθεί από ανακριτικές Αρχές και όργανα. Ο ταξίαρχος Δ. Ιωαννίδης μετατίθεται στη Μακεδονία.

28 Σεπτεμβρίου: Στη προσπάθεια πολιτικής φιλελευθεροποίησης παραιτείται και αποστρατεύεται ο δεύτερος της επαναστατικής τριανδρίας Νικόλαος Μακαρέζος. Αντίθετα ο Δ. Ιωαννίδης που διατηρεί διασυνδέσεις με Αμερικανούς πράκτορες, επανέρχεται στην Αθήνα, Διοικητής ΕΑΤ/ΕΣΑ.

4 Οκτωβρίου: Ο «Πρόεδρος της Δημοκρατίας» προσκαλεί και δίνει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον πολιτικό Σπύρο Μαρκεζίνη, παρά την αντίθετη εισήγηση του Στ. Παττακού για διενέργεια κανονικών εκλογών ένα μήνα αργότερα. Σε αναβρασμό η ανατολική Μεσόγειος.

7 Οκτωβρίου: Κύπρος - Εκδηλώνεται νέα απόπειρα δολοφονίας του Μακαρίου από μέλη της ΕΟΚΑ Β' με παγίδευση του δρόμου απ' όπου θα πέραγε το προεδρικό αυτοκίνητο. Σώθηκε λόγω πρόωρης έκρηξης. Η πράξη καταδικάζεται επίσημα από τις εγγυήτριες χώρες.

8 Οκτωβρίου: Ορκίζεται η Κυβέρνηση Σπύρου Μαρκεζίνη 1973. Την ορκωμοσία τελεί ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος. Την ίδια ημέρα παραιτείται και αποστρατεύεται ο

τρίτος της τριανδρίας Στυλιανός Παττακός ενώ παραιτούνται όλοι οι στρατιωτικοί που κατείχαν πολιτικές θέσεις.

17 Οκτωβρίου: Ξεσπά η διεθνής πετρελαϊκή κρίση 1973 όπου ο ΟΠΕΚ περιορίζει προοδευτικά την πετρελαϊκή παραγωγή. Σ' ένα μήνα η τιμή του πετρελαίου διπλασιάζεται.

4 Νοεμβρίου: Αθήνα - Συγκρούσεις Αστυνομίας και διαδηλωτών μετά το μνημόσυνο του Γ. Παπανδρέου. Ξένοι «δημοσιογράφοι» και Έλληνες προσεγγίζουν κάποιους εκ των διαδηλωτών.

6 Νοεμβρίου: Αρχίζει διήμερη σύνοδος υπουργών του ΝΑΤΟ στη Χάγη με κύριο θέμα τον πυρηνικό σχεδιασμό και θέματα κρίσης Μέσης Ανατολής. (πόλεμος του Γιομ Κιπούρ). Την Ελλάδα εκπροσωπεί ο τότε υπουργός Εθνικής Αμύνης Νικόλαος Εφέσιος, ενώ παρευρίσκεται και ο υπουργός Εξωτερικών Χ. Ξανθόπουλος Παλαμάς.

7 Νοεμβρίου: Με τη λήξη της παραπάνω Συνόδου οι Έλληνες εκπρόσωποι δέχονται φραστική απειλή από τον Χένρυ Κίσινγκερ για την αρνητική στάση της Ελλάδας σε αίτημα των ΗΠΑ. Την αυτή ημέρα στην Αθήνα, ο τότε διευθυντής του Εθνικού Ιδρύματος «Βασιλεύς Παύλος», απόστρατος υποστράτηγος Μιχαήλ Ξένος, παλαιότερα καθηγητής πυροβολικής του Γ. Παπαδόπουλου, επικαλούμενος διασυνδέσεις του με το εξωτερικό δηλώνει ευρύτατα σε στρατιωτικούς κύκλους και χωρίς καμία προφύλαξη ότι «επίκειται η πτώση του Γ. Παπαδόπουλου». Αν και οι δηλώσεις του αυτές έγιναν αμέσως γνωστές δεν συνελήφθη.

14 Νοεμβρίου: Από ώρα 20:30 ξεκινά η κατάληψη του Πολυτεχνείου και η καλούμενη Εξέγερση του Πολυτεχνείου. Δεν επιχειρήθηκε αστυνομικός αποκλεισμός.

17 Νοεμβρίου: Πρώτες πρωινές ώρες (03:20), μετά από ολιγόλεπτη προθεσμία εκκένωσης της εισόδου του κτιρίου σε επιτροπή φοιτητών (από περίπου 02:50), άρμα μάχης κατά διαταγή ιλάρχου, εισέρχεται στο Πολυτεχνείο θραύοντας την καγκελόπορτα της κυρίας εισόδου χωρίς θύματα από της εξέγερσης από μεταγενέστερη έκθεση της Συγκλήτου. Στη συνέχεια εισήλθαν λοκατζήδες που ολοκλήρωσαν την εκκένωση. Ακολούθησαν πυροβολισμοί στις πέριξ οδούς. Κηρύσσεται στρατιωτικός νόμος σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη.

25 Νοεμβρίου: Με αφορμή τα γεγονότα του Πολυτεχνείου εκδηλώνεται νέο πραξικόπημα και νέα Χούντα υπό τον ταξίαρχο Δημήτρη Ιωαννίδη.

1974

25 Μαΐου - Οι αντιδικτατορικοί αγωνιστές, διάκονος Τιμόθεος Λαγουδάκης και ιερέας Παντελεήμων Κατσούλης, δολοφονούνται από τη Δικτατορία σε προσχεδιασμένο τροχαίο στην εθνική οδό Αθηνών-Κορίνθου.

2 Ιουλίου: Στρατοδικείο των Ιωαννίνων καταδικάζει 27 μέλη της οργάνωσης «Άρης Βελουχιώτης» σε ποινές φυλάκισης μέχρι 10 χρόνια.

8 Ιουλίου: Παραταείται ο υπουργός Εξωτερικών Σπυρίδων Τετενές.

15 Ιουλίου: Διενεργείται στρατιωτικό πραξικόπημα στην Κύπρο υποκινούμενο από την χούντα στο οποίο συμμετέχουν Ελλαδίτες και Κύπριοι στρατιωτικοί με σκοπό την ανατροπή του Μακαρίου.

20 Ιουλίου: Πρωινές ώρες αρχίζει η αποβατική Επιχείρηση Αττίλας I, που θα αποτελέσει το προγεφύρωμα της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο και που θα ολοκληρωθεί ένα μήνα μετά με τη φάση Αττίλας II.

24 Ιουλίου: Ο τότε Πρόεδρος της Δημοκρατίας Φαίδων Γκιζίκης προσκαλεί από το εξωτερικό και διορίζει Πρωθυπουργό τον Κ. Καραμανλή ο οποίος σχηματίζει την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και δρομολογεί την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα.

24 Σεπτεμβρίου: Με νομοθετικό διάταγμα της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας νομιμοποιείται το ΚΚΕ μετά από 27 χρόνια παρανομίας».

Στις 21 Απριλίου 1967, το πραξικόπημα στην Ελλάδα φέρνει στην εξουσία μια στρατιωτική χούντα γνωστή ως «καθεστώς των Ελλήνων συνταγματάρχων» με επικεφαλής (από αριστερά προς τα δεξιά) τον στρατηγό Γεώργιο Ζωιτάκη, Αντιβασιλέα. Ταξίαρχος Στυλιανός Παττακός, Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και Υπουργός Εσωτερικών, και ο συνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος, Πρωθυπουργός. Το πραξικόπημα του 1967 και τα επόμενα επτά χρόνια στρατιωτικής διακυβέρνησης ήταν το αποκορύφωμα 30 χρόνων εθνικού διχασμού μεταξύ των δυνάμεων της αριστεράς και της δεξιάς, που μπορεί να εντοπιστεί στην εποχή της αντίστασης κατά της κατοχής της Ελλάδας από τον Άξονα κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά την απελευθέρωση το 1944, η Ελλάδα βυθίστηκε σε έναν εμφύλιο πόλεμο, πολέμησε μεταξύ των κομμουνιστικών δυνάμεων και εκείνων που ήταν πιστοί στη νέα κυβέρνηση της εξόριστης κυβέρνησης.

Διαθέσιμο στο: https://www.cvce.eu/en/obj/military_dictatorship_in_greece_1967-en-eccebfd2c-0489-4121-84c0-fdd4144c8585.html ημερομηνία προσπέλασης 6.9.2022

Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος στρατιωτικός και πολιτικός ηγέτης κυβέρνησε την Ελλάδα ως στρατιωτικός δικτάτορας από το 1967 έως το 1973. Εντάχθηκε στον Βασιλικό Ελληνικό Στρατό κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και αντιστάθηκε στην ιταλική εισβολή του 1940. Αργότερα, φέρεται να έγινε ενεργός συνεργάτης του Άξονα με τα Τάγματα Ασφαλείας, αν και ο ισχυρισμός αυτός αμφισβητήθηκε από ιστορικούς. Παρέμεινε στο στρατό μετά τον πόλεμο και ανήλθε στον βαθμό του συνταγματάρχη. Τον Απρίλιο του 1967, ο Παπαδόπουλος και μια ομάδα άλλων αξιωματικών του στρατού μεσαίου επιπέδου ανέτρεψαν τη δημοκρατική κυβέρνηση και ίδρυσαν μια στρατιωτική χούντα που κράτησε μέχρι το 1974. Αναλαμβάνοντας δικτατορικές εξουσίες, ηγήθηκε ενός αυταρχικού, αντικομμουνιστικού και υπερεθνικιστικού καθεστώτος που τελικά τερμάτισε την ελληνική μοναρχία και ίδρυσε μια δημοκρατία, με πρόεδρο τον εαυτό του. Το 1973 ανατράπηκε και συνελήφθη από τον συγκυβερνήτη του, ταξίαρχο Δημήτριο Ιωαννίδη. Μετά τη Μεταπολίτευση που αποκατέστησε τη δημοκρατία το 1974, ο Παπαδόπουλος δικάστηκε για τη συμμετοχή του στα εγκλήματα της χούντας και πέρασε το υπόλοιπο της ζωής του στη φυλακή. Διαθέσιμο στο: <https://www.ahistoryofgreece.com/junta.htm> ημερομηνία προσπέλασης 6.9.2022

Οι σχέσεις του Ελληνοαμερικάνου μεγαλοεπιχειρηματία Tom Pappas με το καθεστώς της δικτατορίας ήταν πράγματι σε πολύ καλό επίπεδο συνεργασίας αν και δεν θεωρείται ότι είχε διαδραματίσει κάποιον ρόλο στην εδραίωση του καθεστώτος. Ο Pappas διατελούσε ρόλο ενδιάμεσου στις σχέσεις μεταξύ της δικτατορίας των Συνταγμασταρχών και των Η.Π.Α. όταν το καθεστώς είχε συνεισφέρει στην προεκλογική εκστρατεία του Richard Nixon με 550.000 δολάρια. Στη δικτατορική κυβέρνηση Κόλλια ο Pappas φρόντισε να διορισθεί Υπουργός Οικονομικών ο υπάλληλός του Παύλος Τοτομής, ενώ ο ίδιος επέκτεινε την επιχειρηματική του δράση πετυχαίνοντας να του δοθεί χορηγία άδεια ανέγερσης εργοστασίων εμφιάλωσης και κονσερβοποιίας με αντιπρόσωπο τον ίδιο στην Ελλάδα. Ο Pappas ποτέ δεν έκρυψε τη συμπάθειά του προς το καθεστώς της δικτατορίας, ενώ σε κάθε περίπτωση η επιχειρηματική του δραστηριότητα είχε πολιτικές προεκτάσεις. Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2012/07/30/afieromata/o-anthrwpos-poy-legotan-esso/> ημερομηνία προσπέλασης 6.9.2022

Η εξέγερση του Πολυτεχνείου Αθηνών έλαβε χώρα τον Νοέμβριο του 1973 ως μια μαζική φοιτητική διαδήλωση λαϊκής απόρριψης της ελληνικής στρατιωτικής χούντας του 1967-1974. Ξεκίνησε στις 14 Νοεμβρίου 1973, κλιμακώθηκε σε ανοιχτή αντιχουντική εξέγερση και έληξε αιματοχυσία τα ξημερώματα της 17ης Νοεμβρίου μετά από μια σειρά γεγονότων που ξεκίνησαν με τη συντριβή ενός τανκς στις πύλες του Πολυτεχνείου Αθηνών. Σύμφωνα με επίσημη έρευνα που έγινε μετά την πτώση της Χούντας, δεν σκοτώθηκε κανένας σπουδαστής του Πολυτεχνείου Αθηνών κατά τη διάρκεια του επεισοδίου. Τα συνολικά καταγεγραμμένα θύματα ανέρχονται σε 24 πολίτες που σκοτώθηκαν έξω από την Πανεπιστημιούπολη του Πολυτεχνείου Αθηνών. Μεταξύ αυτών είναι ο 19χρονος Μιχαήλ Μηρογιάννης, ο οποίος σύμφωνα με πληροφορίες πυροβολήθηκε μέχρι θανάτου από τον αξιωματικό Νικόλαο Δερτιλή, τους μαθητές του Λυκείου Διομήδη Κομνηνό και Αλέξανδρο Σπαρτίδη του Λυκείου Λεονίν και ένα πεντάχρονο αγόρι που πιάστηκε στα πυρά στο προάστιο του Ζωγράφου. Τα αρχεία των δικών που έγιναν μετά την κατάρρευση της Χούντας τεκμηριώνουν τις συνθήκες του θανάτου πολλών αμάχων κατά τη διάρκεια της εξέγερσης, και παρόλο που ο αριθμός των νεκρών δεν αμφισβητήθηκε από την ιστορική έρευνα, παραμένει αντικείμενο πολιτικής διαμάχης. Επιπλέον, εκατοντάδες πολίτες τραυματίστηκαν κατά τη διάρκεια των γεγονότων. Διαθέσιμο στο: <https://www.tanea.gr/2021/11/16/istoriko-arxeyio/polytexneio-1973-to-xroniko-tis-eksegersis-enantia-sti-xounta-2/> ημερομηνία προσπέλασης 6.9.2022

Στον τελευταίο χρόνο της Δικτατορίας, λίγους μήνες πριν την εξέγερση του Πολυτεχνείου, και συγκεκριμένα το καλοκαίρι του 1973, στη συμβολή των οδών Πατησίων και Μάρνη, λαμβάνει χώρα μια σπουδαία πράξη αντίστασης. Λίγα γνωρίζουμε γι' αυτήν, ίσως γιατί επισκιάστηκε από τα γεγονότα που ακολούθησαν. Στις 22 Ιουνίου 1973, λοιπόν, ο θίασος Τζένης Καρέζη – Κώστα Καζάκου ανεβάζει στη σκηνή του ανακαινισμένου θερινού θεάτρου «Αθήναιον» το θεατρικό έργο του Ιάκωβου Καμπανέλλη Το Μεγάλο μας Τσίρκο και ο κόσμος συρρέει να το δει μετατρέποντάς το σε συλλογική πολιτική διαμαρτυρία εναντίον του καθεστώτος. Διαθέσιμο στο: <https://www.sansimera.gr/articles/943> ημερομηνία προσπέλασης 6.9.2022

Το πραξικόπημα του 1974 στην Κύπρο υπήρξε στρατιωτικό πραξικόπημα από τον Ελληνικό Στρατό στην Κύπρο, την Κυπριακή Εθνική Φρουρά και την ελληνική στρατιωτική δικτατορία του 1967–1974. Στις 15 Ιουλίου 1974 οι πραξικοπηματίες απομάκρυναν τον εν ενεργεία Πρόεδρο της Κύπρου, Αρχιεπίσκοπο Μακάριο Γ' από το αξίωμα και τον αντικατέστησαν με τον φιλο-Ένωση (Ελληνα αλυτρωτιστή) εθνικιστή Νίκο Σαμψών. Το καθεστώς του Σαμψώνα χαρακτηρίστηκε ως ένα κράτος-μαριονέτα, του οποίου απώτερος στόχος ήταν η προσάρτηση του νησιού από την Ελλάδα. Το πραξικόπημα θεωρήθηκε παράνομο από τα Ηνωμένα Έθνη. Σε απάντηση στο πραξικόπημα, στις 20 Ιουλίου 1974 η Τουρκία εισέβαλε στο νησί ισχυριζόμενη ότι η δράση ήταν σύμφωνη με τη Συνθήκη Εγγύησης του 1960, παίρνοντας τον έλεγχο του βορρά και διαιρώντας την Κύπρο κατά μήκος αυτού που έγινε γνωστό ως Πράσινη Γραμμή, αποκόπτοντας περίπου το ένα τρίτο της συνολικής επικράτειας. Ο Σαμψών παραιτήθηκε, το στρατιωτικό καθεστώς που τον είχε διορίσει κατέρρευσε και ο Μακάριος επέστρεψε. Οι Τουρκοκύπριοι δημιούργησαν μια ανεξάρτητη κυβέρνηση για αυτό που αποκαλούσαν Τουρκικό Ομόσπονδο Κράτος της Κύπρου (TFSC), με πρόεδρο τον Ραούφ Ντενκτάς. Το 1983 θα ανακηρύξουν την Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου στο βόρειο τμήμα του νησιού, το οποίο παραμένει de facto κράτος. Διαθέσιμο στο: <http://rss.philenews.com/f-me-apopsi/arthra-apof/article/392259/apriliani-diktatoria-kai-kypriako> ημερομηνία προσπέλασης 6.9.2022

Περίληψη

Στην παρούσα διπλωματική εργασία πραγματοποιείται μια απόπειρα πραγμάτευσης και ανάλυσης του ιστορικά μείζονος σημασίας θέματος της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974). Σκοπός της διπλωματικής αυτής εργασίας είναι να μελετηθεί και να αναλυθεί η παραγμένη περίοδος της απριλιανής δικτατορίας στην Ελλάδα και η δράση των όσων πρωτοστάτησαν τόσο κατά τη συνταγματική εκτροπή του 1967 όσο και εκείνων που συνετέλεσαν στην άνοδο του καθεστώτος της δικτατορίας μέχρι και την τελική του πτώση το 1974.